

EULIMENE

Vol 25 (2024)

EULIMENE 25 (2024)

Επτά κλίβανοι από τον νομό Κορινθίας

Γεώργιος Καλλής

doi: [10.12681/eul.40599](https://doi.org/10.12681/eul.40599)

Copyright © 2025, Γεώργιος Καλλής

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

ΕΥΛΙΜΕΝΗ EULIMENE

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 25
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2024

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

Χατζηχρήστου 14
GR 117 42–Αθήνα

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Μαρία Αχιολά (Ρόδος)
Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Δρ. Nicholas Salmon (London)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

Chatzichristou 14
GR 117 42–Athens

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS

Maria Achiola (Rhodes)
Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Dr. Nicholas Salmon (London)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ
EULIMENE

2024

Online ISSN: 2945-0357

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ομ. Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Ομ. Καθ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Princeton)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγελαράκης (Adelphi)
Καθ. Σταύρος Περεντιδής (Αθήνα)
Καθ. François de Callataÿ (Paris)
Καθ. Maria Chiara Monaco (Potenza)
Δρ. Paolo Daniele Scirpo (Αθήνα)
Δρ. Marco Fressura (Rome)
Δρ. Marco Vespa (Fribourg)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Em. Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Em. Prof. Alan W. Johnston (London)
Prof. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Prof. Angelos Chaniotis (Princeton)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Athens)
Prof. François de Callataÿ (Paris)
Prof. Maria Chiara Monaco (Potenza)
Dr. Paolo Daniele Scirpo (Athens)
Dr. Marco Fressura (Rome)
Dr. Marco Vespa (Fribourg)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι ένα ελεύθερης πρόσβασης ετήσιο διεθνές επιστημονικό περιοδικό με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12ος / 11ος αι. π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5ος / 6ος αι. μ.Χ.).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία πρέπει να συνοδεύεται από μία περίληψη περίπου 250 λέξεων στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα.
2. Συνομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Οι εργασίες υποβάλλονται ηλεκτρονικά στις ακόλουθες διευθύνσεις: litinasn@uoc.gr και stefanakis@aegean.gr. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions>.
4. Οι εικόνες υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .jpg ή .tiff και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για εικόνες. Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ Αυτοτελών Εκδόσεων παρέχεται ως ηλεκτρονική σειρά εκδόσεων ελεύθερης πρόσβασης: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>

Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Καθ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών: Αρχαιολογία, Γλωσσολογία, Διεθνείς Σχέσεις, Ρόδος – GR 85132 (stefanakis@aegean.gr)

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>

EULIMENE is an open-access annual international peer reviewed academic periodical which hosts studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th c. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th c. AD).

EULIMENE will also welcome studies on Anthropology, Palaiodemography, Palaeo-environmental, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a Greek and an English summary of about 250 words.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Please submit your paper to: litinasn@uoc.gr and stefanakis@aegean.gr. For further information see <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions>.
4. Illustrations are submitted in .jpg or .tiff format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for coloured and halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished

EULIMENE SERIES of Independent Publications is freely accessible (Open Access): <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>

Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Prof. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies: Archaeology, Linguistics, International Relations, Rhodes – GR 85132 (stefanakis@aegean.gr)

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ 25 (2024)

List of Contents
EULIMENE 25 (2024)

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	vii
Ευαγγελία Δήμα , Αρχαιολογικές θέσεις και μνημεία στην Κρεμαστή και το Παραδείσι Ρόδου και η συμβολή ενός νέου υστερορωμαϊκού τάφου στον λόφο του Ασωμάτου στη μνημειακή τοπογραφία της περιοχής.....	1
Anna Alexandropoulou , Female acrobats in the Classical world	31
Stella Drougou , On the occasion of a Hellenistic clay lamp from the ancient city of Aigai, Vergina.....	41
Γεώργιος Κ. Καλλής , Επτά κεραμικοί κλιβανοί από τον νομό Κορινθίας	51
Anagnostis Agelarakis , The Hippocratic Legacy in Cranial Trauma Surgery: from <i>On Head Wounds</i> to Rogerius Frugardi's <i>Chirurgia</i> , and the Semantic Transformation of “Trepanation” in Scholarship	79

**Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen /
Sommaires / Riassunti**

Ευαγγελία Δήμα, Αρχαιολογικές θέσεις και μνημεία στην Κρεμαστή και το Παραδείσι Ρόδου και η συμβολή ενός νέου υστερορωμαϊκού τάφου στον λόφο του Ασωμάτου στη μνημειακή τοπογραφία της περιοχής, *EYΛIMENH* 25 (2024), 1-29.

The article examines the monumental topography (archaeological sites and monuments) of the settlements of Kremasti and Paradisi in Rhodes, as well as the contribution of a late Roman tomb recently found on the eastern slope of the Asomatos hill, which rises between the two settlements. In historical times, this area belonged administratively and geographically to ancient Ialysia, which occupied the northern end of the island and was its most important part.

The archaeological research in both settlements commenced with the Italian excavations during the interwar period, while subsequently, after the incorporation of the Dodecanese to Greece, the extensive rescue research was undertaken by the Ephorate of Antiquities of the Dodecanese. In this context, a chamber tomb was discovered, which despite its modest findings, constitutes a substantial contribution to the monumental topography of the region characterized for the most part by fertile plains that favored habitation from a very early age. The traces of its ancient inhabitants, lost in the depths of history, are identified in the abundant movable finds from the settlements of Kremasti and Paradisi, the architectural remains, the craft workshops and agricultural establishments, as well as the necropoleis scattered throughout the area of Ialysia.

Anna Alexandropoulou, Female acrobats in the Classical world, *EYΛIMENH* 25 (2024), 31-39.

Οι εικονιστικές σκηνές αγγείων από την Αθήνα και τη Νότια Ιταλία, καθώς και ένα σύνολο κοροπλαστικών παραδειγμάτων από τη Λέσβο και τις Λιπάρες νήσους μεταξύ άλλων, συμβάλλουν στην εξέταση και την ερμηνεία του ρόλου των γυμνών ακροβάτιδων στην κλασική κοινωνία. Μολονότι η παραδοσιακή σχέση τους με τα συμπόσια και τον κόσμο των εταίρων είναι αδιαμφισβήτητη, οι εικονιστικές σκηνές της αττικής και κατω-ιταλιώτικης αγγειογραφίας, καθώς και οι αρχαίες πηγές, παρέχουν ενδείξεις για την εμφάνιση των γυμνών ακροβάτιδων και σε λατρευτικά πλαίσια, όπως για παράδειγμα στον τελετουργικό χορό *καλαθίσκο*. Δεν αποκλείεται να συνιστούν μία τελετουργική δραστηριότητα που σχετίζεται με τελετές ενηλικίωσης, δεδομένου ότι οι ακροβάτιδες, εκτός φυσικά από Διονυσιακές σκηνές, εμφανίζονται σε σκηνές που συνδέονται κυρίως με την Άρτεμη και τον Απόλλωνα.

Vases from Athens and South Italy, and statuettes from Lesbos and the Lipari islands among others, form a rich material for the examination and interpretation of the role of naked female acrobats in classical society. Their traditional connection with *symposia* and the world of *hetairai* has largely remained undisputed. A new interpretation is also possible based on the examination of figured scenes on Attic and Italian red-figure vases and literary sources. These offer evidence for the appearance of female naked acrobats in cultic contexts which include other known ceremonial acts such as the *kalathiskos* dance. Female acrobats appear in scenes chiefly connected with Artemis, Apollo and Dionysus. Therefore, we may assume that besides their evident connection with the world of spectacle, they may also form a special ritual activity related to the passage to adulthood.

Stella Drougou, On the occasion of a Hellenistic clay lamp from the ancient city of Aigai, Vergina, *EYAIMENH* 25 (2024), 41-50.

Το θραύσμα ενός ελληνιστικού πήλινου λύχνου με αξιοπρόσεκτη φυτική διακόσμηση στην ανάγλυφη λαβή του, εύρημα των τελευταίων χρόνων στον ανασκαφικό τομέα «αγρός Τσακίριδη» στη Βεργίνα, αποτελεί την αφορμή για ορισμένες παρατηρήσεις ως προς τα διακοσμητικά θέματα της μικροτεχνίας – και όχι μόνο – στην απερχόμενη ελληνιστική περίοδο. Αξιζει να σημειωθεί ότι ο ανασκαφικός τομέας «αγρός Τσακίριδη» γειτνιάζει με το ανεσκαμμένο Μητρόω στην αρχαία πόλη των Αιγών (Βεργίνα), στα ΒΔ αυτού. Στον υπό έρευνα ακόμη χώρο έχουν αποκαλυφθεί κυρίως τα οικοδομικά λείψανα εργαστηριακών εγκαταστάσεων καθώς και χαρακτηριστικά κινητά ευρήματα, κατάλοιπα βιοτεχνικών προϊόντων.

The fragment of a Hellenistic clay lamp with a remarkable relief handle, a recent find from the excavational sector “Tsakiridis field” in Vergina, gave rise to some observations on the decorative motives of Hellenistic handcrafts products. It is noteworthy, that the site “Tsakiridis field” lies in the vicinity of the excavated Metroon in the ancient city of Aigai (Vergina), where remains of workshops as well as other finds, products of their workmanship, are significantly substantiated.

Γεώργιος Κ. Καλλής, Επτά κλίβανοι από τον νομό Κορινθίας, *EYAIMENH* 25 (2024), 51-78.

The subject of this essay are the ceramic kilns that were identified and investigated in the region of Corinth. Two kilns were excavated in the area of ancient Sikyon and date back to the Hellenistic era and five kilns were discovered at Kamari of the municipality of Xylokastro, dated to the Roman period. In addition to the structural and functional elements of the kilns, the ceramic finds resulting from the excavation are also examined. The study of these humble monuments is a useful tool for reconstructing the social and economic organization of the ceramic workshop during antiquity and contributes to the promotion of the kilns’ research in the region of the Peloponnese.

Anagnostis Agelarakis, The Hippocratic Legacy in Cranial Trauma Surgery: from *On Head Wounds* to Rogerius Frugardi's *Chirurgia*, and the Semantic Transformation of "Trepanation" in Scholarship, *EYAIMENH* 25 (2024), 79-93.

Στην ιστορία της ιατρικής, η Ιπποκρατική πραγματεία *Περί Των Εν Κεφαλήι Τρωμάτων* αποτελεί την αρχαιότερη γραπτή πηγή της χειρουργικής αντιμετώπισης καταγμάτων κρανίου λόγω τραυματισμού. Πολλές σύγχρονες επιστημονικές δημοσιεύσεις αναφέρονται στις Ιπποκρατικές κρανιο-χειρουργικές μεθόδους, υπογραμμίζοντας τη σημασία τους στην ιστορία της ιατρικής. Συχνά συγκρίνουν τις Ιπποκρατικές πρακτικές με αρχαιο-παθολογικές περιπτώσεις κρανιο-χειρουργικών επεμβάσεων σε διαφορετικές περιόδους και περιοχές από τη Νεολιθική Εποχή και εφεξής. Ωστόσο, ορισμένα σχόλια που διατυπώνονται εκ των υστέρων, μετά από δύο και πλέον χιλιετίες, είναι ανακριβή ή ελλιπή. Σπανίως δε, αποδίδονται στον Ιπποκράτη εικασίες για ελλείψεις στη μεθοδολογία ή στις εμπειρικές του γνώσεις και δεξιότητες, βασισμένες ενδεχομένως σε ατελή μελέτη ή παρερμηνεία της πρωτογενούς ιστορικής πηγής, αλλά και σε ό,τι αφορά στον όρο «τρυπανισμός», που υιοθετήθηκε τον 19ο αιώνα και περιλαμβάνει κάθε άνοιγμα στο κρανίο μέσω χειρουργικής επέμβασης.

Το άρθρο διερευνά πτυχές της Ιπποκρατικής πραγματείας, εστιάζοντας στις χειρουργικές διαδικασίες, τις τεχνικές και τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν, με παράθεση αποσπασμάτων αρχαίων κειμένων. Επιπλέον, προσφέρει μια διαχρονική ανάλυση από τον 5ο αι. π.Χ. έως την Αναγέννηση, αναδεικνύοντας τη σημασία της Ιπποκρατικής κληρονομιάς και καταδεικνύοντας τις επιστημονικές ανακρίβειες που προκύπτουν από την ελλιπή μελέτη του θέματος και την καθολική χρήση του όρου «τρυπανισμός» στη σύγχρονη αρχαιο-ανθρωπολογική βιβλιογραφία.

The Hippocratic treatise *On Head Wounds* (*Περί Των Εν Κεφαλήι Τρωμάτων*) stands as the earliest recorded account of surgical techniques for cranial fractures resulting from trauma. Its descriptions of surgical procedures, tools, and methodologies have been widely referenced in modern medical and archaeological scholarship. Researchers frequently compare these Hippocratic practices with evidence of cranial surgery observed across various historical and cultural contexts, from prehistoric times through antiquity. Despite its historical importance, interpretations of the treatise are sometimes shaped by modern assumptions rather than a faithful reading of the original text. Certain retrospective analyses, written more than two millennia later, present incomplete or inaccurate assessments, often due to misinterpretations of the primary source. These studies occasionally attribute deficiencies in surgical methodology or empirical knowledge to Hippocrates himself. Additionally, the 19th-century introduction of the term *trepanation*—which has come to encompass all surgically induced cranial openings—has contributed to a generalized and often misleading classification of ancient surgical practices.

This article revisits the surgical concepts outlined in *On Head Wounds*, focusing on operative techniques, instrumentation, and textual evidence. It also examines the evolving interpretation of these procedures from antiquity to the Renaissance, emphasizing the need for greater precision in discussing Hippocratic contributions and the impact of terminological imprecision on archaeo-anthropological discourse.

ΕΠΤΑ ΚΛΙΒΑΝΟΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΟΜΟ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ*

Εισαγωγή

Στο πλαίσιο του έργου «Μελέτη, κατασκευή, χρηματοδότηση, λειτουργία, συντήρηση και εκμετάλλευση της διαπλάτυνσης του αυτοκινητόδρομου Ελευσίνα-Κόρινθος-Πάτρα-Πύργος-Τσακώνα» πραγματοποιήθηκαν, υπό την επίβλεψη της ΕΦΑ Κορινθίας, σωστικές ανασκαφικές εργασίες κατά τα έτη 2016-17¹ στον Ν. Κορινθίας (Χάρτης 1) στις περιοχές της αρχαίας Σικυώνας και του Καμαρίου Ξυλοκάστρου. Διερευνήθηκαν οι χώροι δύο κεραμικών εργαστηρίων, όπου αποκαλύφθηκαν, εκτός των άλλων, συνολικά επτά κλίβανοι, δύο ελληνιστικών χρόνων στην αρχαία Σικυώνα (ΚΛ1, ΚΛ2) και πέντε ρωμαϊκών χρόνων στο Καμάρι (ΚΛ3, ΚΛ4, ΚΛ5, ΚΛ6, ΚΛ7). Από αυτούς, οι ΚΛ1 και ΚΛ2 είναι κεραμικοί, ο μιν πρώτος απόσχημης κάτοψης, ο δε δεύτερος ελλειψοειδούς. Οι ΚΛ3, ΚΛ4 είναι κεραμικοί ορθογώνιας κάτοψης. Ο ΚΛ5 είναι κεραμικός, ο οποίος φέρει δακτύλιο, ένα κατασκευαστικό στοιχείο των ασβεστοκάμινων, και τέλος οι ΚΛ6 και ΚΛ7 είναι ασβεστοκάμιννοι κυκλικής κάτοψης.

Κεραμικό εργαστήριο στην αρχαία Σικυώνα²

Η θέση «Πλάτανος»³, στην οποία εντοπίστηκαν οι δύο κλίβανοι (ΚΛ1 και ΚΛ2), βρίσκεται στην Τοπική Κοινότητα Βασιλικού του Δ. Σικυωνίων με έδρα το Κιάτο. Η

---

* Θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στην Τριμελή Επιτροπή Παρακολούθησης της Διπλωματικής Εργασίας Εξειδίκευσης, καθηγητές κκ. Π. Κουσούλη, Σ. Συρόπουλο και ιδιαίτερα στον επιβλέποντα καθηγητή κ. Μ.Ι. Στεφανάκη για τον χρόνο που διέθεσε και για τη βοήθειά του καθόλη τη διάρκεια της συγγραφής, καθώς και την καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αιγαίου κα Μ. Παναγιωτάκη για τη σύλληψη του θέματος. Για την παραχώρηση άδειας δημοσίευσης είμαι υπόχρεος στην Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας κα Π. Κασίμη και ιδιαίτερα στον αρχαιολόγο της ΕΦΑΚΟΡ κ. Β. Παπαθανασίου που είχε τη γενική εποπτεία του έργου. Ευχαριστώ θερμά τον αρχαιολόγο της ΕΦΑΚΟΡ Γ. Γιαννακόπουλο για τις γόνιμες συζητήσεις σχετικά με την κεραμική της ελληνιστικής περιόδου, ο οποίος έκανε και τη φωτογράφιση των οστράκων, τη Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας Ε. Τζαβέλλα (Εφορεία Αρχαιοτήτων Βοιωτίας, Υπουργείο Πολιτισμού) για τις γόνιμες συζητήσεις σχετικά με την κεραμική της ρωμαϊκής, υστερορωμαϊκής περιόδου, καθώς και τον Δρ Β.Κ. Καραστάθη, Διευθυντή Ερευνών του Γεωδυναμικού Ινστιτούτου, για τις συζητήσεις περί σεισμών. Τα σχέδια των κλιβάνων εκπόνησε η Π. Πετροπούλου και των οστράκων η Α. Κανδρή. Ευχαριστίες οφείλω στην Προϊσταμένη Τμήματος Συντήρησης της ΕΦΑΚΟΡ ΤΕ-Μουσειολόγο κ. Α. Τσιγκρη και στη Συντηρήτρια Αρχαιοτήτων ΤΕ της ΕΦΑΚΟΡ κα. Ε. Γεωργίου, που ανέλαβε τη συντήρηση των ευρημάτων και στον λογιστή της Κατασκευαστικής Κοινοπραξίας ΟΛΥΜΠΙΑ ΟΔΟΣ Β. Δούρη για την καταλυτική συμβολή του στις εργασίες του ΚΛ7. Τέλος, ευχαριστώ θερμά τον αρχαιολόγο της ΕΦΑΔΩΔ Φανή Σέρογλου για την επιμέλεια του κειμένου.

¹ Οι εργασίες, στην επίβλεψη των οποίων συμμετείχε και ο γράφων, ξεκίνησαν τον Αύγουστο 2008 και ολοκληρώθηκαν στις 15-12-2017.

² Από την πλούσια βιβλιογραφία για την αρχαία Σικυώνα βλ. ενδεικτικά: Παπαχατζής 2002, 88-109· Lolos 1998· 2011· Μπαλλά 2003· Παπαθανασίου 2013.

ακριβής θέση βρίσκεται στην πεδιάδα της αρχαίας Σικυώνας, νότια της Εθνικής Οδού Αθηνών-Πατρών στο 102ο χλμ., 18 χλμ. δυτικά από την Κόρινθο, 3,8 χλμ. νοτιοανατολικά από το Κιάτο⁴ και σε άμεση γειννίαση με νερό, καθώς 35 μ. περίπου νότια των κλιβάνων, διέρχεται σήμερα η κοίτη του ποταμού Ασωπού (Χάρτης 1-2).

Κατά τη διάρκεια των εργασιών, οι οποίες αποσκοπούσαν στην κατασκευή αποστραγγιστικής τάφρου⁵, ελέγχθηκαν συνολικά 640 τμ. όπου εντοπίστηκαν, εκτός των δύο κλιβάνων (Κλ1 και Κλ2), 22 τοίχοι, πολλοί εκ των οποίων ενώνονται σε ορθή γωνία σχηματίζοντας 11 χώρους, τμήμα καταστρώματος αρχαίας οδού από λίθινες πλάκες με τους αναλημματικούς τοίχους, εργαστηριακός χώρος υδάτων (πιθανόν κναφείο), ένα φρέαρ και 13 ταφές⁶.

Η ανασκαφείσα περιοχή είχε σχήμα Γ με συνολικές διαστάσεις 120x5-6 μ. Όπως προαναφέρθηκε, μπορεί να ελέγχθηκαν 640 τμ. όταν για ένα μεγάλης κλίμακας εργαστήριο κεραμικής αρκούν 300-400 τμ.⁷, η θέση όμως του εντοπισμού τους αφήνει ερωτηματικά ως προς τον σχηματισμό μιας πιο σαφής εικόνας για την οργάνωση του εργαστηρίου. Οι κλιβανοί εντοπίστηκαν στο μέσον περίπου αυτής της περιοχής με τα όριά τους να συμπίπτουν με τα όρια του σκάμματος. Ο Κλ1 εντοπίστηκε στη Δ παρειά, όπου ακολουθεί το πρηνές της Εθνικής Οδού Αθηνών-Πατρών, ενώ ο Κλ2 στην Α παρειά και ακολουθεί μη απαλλοτριωθείσα περιοχή. Έτσι, δεν κατέστη δυνατή μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα του εργαστηρίου, ενδεχομένως με τον εντοπισμό κι άλλων κλιβάνων ή βοηθητικών χώρων.

Τέλος, η θέση θεωρείται ιδανική για την εγκατάσταση εργαστηρίου, αφού πληροί τους δύο παρακάτω παράγοντες που είναι αποφασιστικής σημασίας⁸: εύκολη πρόσβαση σε νερό (απέχει περίπου 35 μ. από τη σημερινή κοίτη του Ασωπού) και χωροθέτηση κοντά σε οδικές αρτηρίες, που παρέχει τη δυνατότητα για ευνοϊκότερο εμπόριο (η θέση απέχει 3,7 χλμ. περίπου από τη θάλασσα και 2,3 χλμ. περίπου από το πλάτωμα όπου το 303 π.Χ. μεταφέρθηκε η πόλη σε πιο ασφαλή θέση που ήταν η ακρόπολη) (Χάρτης 1).

Χρονολόγηση των κλιβάνων

Κατά τη διάρκεια αφαίρεσης της επίχωσης από το εσωτερικό των κλιβάνων προέκυψε σχετικά μικρή ποσότητα κεραμικής, η οποία όμως παρουσιάζει ποικιλία ως προς τους τύπους των αγγείων. Πρόκειται για όστρακα αγγείων κυρίως πόσεως και οικιακών σκευών όπως σκύφους, κοτύλες, κάνθαρους, λεκάνες, λοπάδες, σκυφίδια και πινάκια. Τα όστρακα που απέδωσαν και οι δύο κλιβανοί παρουσιάζουν μία ομοιογένεια όσον αφορά στον πηλό και τη χρονολογία. Το χρώμα που επικρατεί είναι το απαλό καφέ (very pale brown)⁹. Σε ορισμένα διαφοροποιείται ο πυρήνας. Ο πηλός είναι λεπτόκοκκος

³ Οι εργασίες στη θέση «Πλάτανος» διήρκεσαν από τις 29 Μαΐου έως τις 15 Δεκεμβρίου 2017.

⁴ Οι μετρήσεις αποστάσεων που χρησιμοποιούνται στην εργασία έγιναν από τον τοπογράφο, εξωτερικό συνεργάτη της ΑΠΙΟΝ ΚΛΕΟΣ ΚΟΙΝ/ΞΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΗ, κ. Χ. Λαμπρόπουλο.

⁵ Η κατασκευή της τάφρου απαιτούσε την απελευθέρωση του χώρου από τις αρχαιότητες. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι για την επίσπευση των εργασιών δεν χαρακτήθηκαν ανασκαφικά τετράγωνα και η ανασκαφική διερεύνηση ακολούθησε την πορεία των αρχαιολογικών ευρημάτων.

⁶ Συγκεκριμένα: δύο λακκοειδείς τάφοι, τέσσερις λάρνακες, ένας καλυβίτης, ένας εγχυτρισμός, τρεις ελεύθερες ταφές και δύο κιβωτιόσχημοι.

⁷ Hasaki 2002, 274.

⁸ Scheibler 2010, 133, σημ. 62.

⁹ Το χρώμα των οστράκων χαρακτηρίζεται με βάση το χρωματολόγιο Munsell.

με προσμείξεις (μικά, άλατα). Η συντριπτική πλειοψηφία των οστράκων φέρει βαφή κυρίως μελανή, καστανομέλανη και ερυθρή, η οποία όμως είναι ιδιαίτερα εξιτηλή.

Επειδή ο τύπος του κλιβάνου και οι αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες δεν βοηθούν ιδιαίτερα στην ασφαλή εξαγωγή χρονολογικών συμπερασμάτων, το χρονικό πλαίσιο λειτουργίας των δύο κλιβάνων εξάγεται από τη μελέτη της κεραμικής¹⁰, στην οποία, όπως προαναφέρθηκε, παρατηρείται χρονολογική συνάφεια.

Το παλαιότερο από αυτά, το οποίο βρέθηκε εντός του Κλ2, είναι τμήμα πινακίου τύπου *rolled rim*, το οποίο χρονολογείται στα τέλη 4ου με αρχές του 3ου αι. π.Χ. (εικ. 1). Έχει κάθετη δακτυλιόσχημη βάση με στενή επίπεδη επιφάνεια έδρασης και η επίπεδη κάτω επιφάνεια φέρει μαστοειδή απόφυση στο κέντρο. Το σώμα του είναι διαγώνια διευρυνόμενο και το έσω νεύον χείλος ορίζεται στο εξωτερικό και εσωτερικό από αυλακώσεις¹¹. Φέρει μελανή βαφή, ιδιαίτερα εξιτηλή κυμαινόμενη από μελανή έως καστανομέλανη και ερυθρή¹². Η αποσπασματική διατήρηση της βαφής δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, ωστόσο, το αγγείο εσωτερικά και εξωτερικά θα ήταν ολόβαφο, εκτός ίσως από περιοχές στο εξωτερικό του σώματος και της κάτω επιφάνειας που καλύπτονταν με ερυθρό διάλυμα¹³.

Το νεότερο χρονολογικά από τα όστρακα προέρχεται από σκύφο (εικ. 2) που εντοπίστηκε εντός του Κλ2 και χρονολογείται γύρω στο 250 π.Χ. Πρόκειται για αγγείο με κυλινδρική δακτυλιόσχημη βάση, κυρτή επιφάνεια έδρασης και κυρτή κάτω επιφάνεια. Από το σώμα διατηρείται μόνο το κατώτερο τμήμα το οποίο έχει τη μορφή στελέχους¹⁴. Η βαφή είναι ιδιαίτερα εξιτηλή, κυμαινόμενη από μελανή έως καστανομέλανη και καστανή¹⁵. Το αγγείο ήταν ολόβαφο εσωτερικά και εξωτερικά¹⁶.

Μεταξύ της κεραμικής ξεχωρίζουν επίσης δύο όστρακα που παρουσιάζουν θερμική παραμόρφωση.

Το μικρό μέγεθος του Κλ1 δεν αφήνει περιθώρια αμφισβήτησης ως προς τη χρήση του. Πρόκειται για κλίβανο όπτησης αγγείων και πιθανόν και άλλων μικρότερων αντικειμένων, όπως πηνίων, καθώς αρκετά τέτοια αντικείμενα εντοπίστηκαν έξω από αυτόν¹⁷.

Όσον αφορά στον Κλ2 τα δεδομένα δεν είναι τόσο ξεκάθαρα. Παλαιότερα υπήρχε η άποψη ότι το σχήμα του κλιβάνου καθόριζε εν πολλοίς και τη χρήση του. Έτσι, οι κυκλικοί κλίβανοι και η παραλλαγή τους, δηλαδή οι ελλειψοειδείς, ήταν καταλληλότεροι για αγγεία, ενώ οι ορθογώνιοι ή τετράγωνοι ήταν για οπτόπλινθους, κεράμους και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη. Ωστόσο, η ανασκαφική έρευνα έχει αποδείξει ότι δεν αποκλείεται και το αντίστροφο, όπως ακόμη και κλίβανοι με μεικτή χρήση¹⁸. Να σημειωθεί ότι κάτι ανάλογο πιθανόν να ισχύει για τον συγκεκριμένο κλίβανο, αφού η επίχωση απέδωσε και όστρακα και κεραμίδες.

¹⁰ Βλ. Hasaki 2002, 299-300, σχετικά με προβληματισμούς στη χρονολόγηση κλιβάνων.

¹¹ Διαστάσεις: διάμ. βάσης 0,084 μ., διάμ. χείλους 0,145 μ., ύψ. 0,02 μ.

¹² Munsell: 10YR 8/3 very pale brown.

¹³ Πρβλ. Corinth VII.6, 133, αρ. IV-104, εικ. 24, πίν. 20.

¹⁴ Διαστάσεις: διάμ. βάσης 0,037 μ., μέγ. σωζ. ύψ. 0,043 μ.

¹⁵ Munsell: 10YR 8/3 very pale brown.

¹⁶ Πρβλ. Corinth VII.7, 158, αρ. 29, εικ. 4, πίν. 4.

¹⁷ Δεσποίνη 1984, 68.

¹⁸ Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1998, 170.

Οι κλίβανοι της Σικυώνας εντάσσονται στο πλαίσιο ενός κεραμικού εργαστηρίου το οποίο δραστηριοποιείται από τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. έως το 250 π.Χ., ήτοι 50-60 περίπου χρόνια¹⁹. Δεν αποκλείεται, μετά το πέρας της χρήσης, να λειτούργησαν ως αποθέτες και σε αυτό συνηγορούν η εύρεση κακοψημένων οστράκων (θερμικά παραμορφωμένων και οστράκων με διαφορετικό χρωματισμό στον πυρήνα). Το εργαστήριο αυτό θα ανήκε στην πόλη της αρχαίας Σικυώνας. Προς το παρόν όμως παραμένουν αναπάντητα κάποια ερωτήματα που θέτουν νέους στόχους στην έρευνα σε συνεργασία και με άλλους φορείς²⁰. Σε ποια από τις τρεις κατηγορίες εργαστηρίων ανήκε²¹; Οι συγκεκριμένοι κλίβανοι αποτελούν τμήμα ενός μεγάλου εργαστηριακού συγκροτήματος που περιλαμβάνει και άλλα εργαστήρια; Είναι τα συγκεκριμένα αρχαιολογικά κατάλοιπα μάρτυρες κατοίκησης της περιοχής και μετά το 303 π.Χ., όταν έλαβε χώρα η μεταφορά της πόλης από τον Δημήτριο Πολιορκητή μακριά από τη θάλασσα σε πιο ασφαλή θέση, στο πλάτωμα που ήταν η ακρόπολη (Χάρτης 2);

Κεραμικό εργαστήριο στο Καμάρι Ξυλοκάστρου

Η θέση «Θωμοράχη» βρίσκεται 35 χλμ. Δ από την Κόρινθο, στον Δ. Ξυλοκάστρου, του Δ.Δ. Καμαρίου, 4,5 χλμ. Δ από το Ξυλόκαστρο, ενώ απέχει 1060 μ. ΝΑ από την κοινότητα Καμαρίου (Χάρτης 1, 3, σχέδ. 1). Το ανασκαφικό πεδίο δεν υπάρχει σήμερα, διότι από εκεί διέρχεται πλέον το νέο τμήμα της Εθνικής Οδού Αθηνών-Πατρών και πιο συγκεκριμένα το νότιο ρεύμα Πατρών-Αθηνών. Συνολικά ανοίχτηκαν 62 ανασκαφικές τομές διαστάσεων 4x4 μ. με μεταξύ τους μάρτυρα διαστάσεων 1x4 μ. και ελέγχθηκαν περίπου 1240 τμ. Η ανασκαφική έρευνα στην περιοχή αποκάλυψε, εκτός από τους πέντε κλιβάνους (Κλ3-Κλ7), τμήματα πέντε τοίχων από αργόλιθους και αμμόπετρες αμελούς κατασκευής, που πιθανόν όριζαν αποθηκευτικούς χώρους, μία αβαθής κατασκευή, σκαμμένη στο φυσικό έδαφος και έναν πλακόστρωτο χώρο. Επίσης, σε κοντινή απόσταση ήρθαν στο φως πέντε τάφοι²² και μία αργολιθοκατασκευή (σχέδ. 1).

Οι πέντε κλίβανοι που ήρθαν στο φως στο Καμάρι αποτελούν σαφείς ενδείξεις για την ύπαρξη εργαστηρίων κεραμικής στην περιοχή της βορειοδυτικής Κορινθίας, άποψη που ενισχύεται και από άλλα κριτήρια. Σύμφωνα με τα κριτήρια που θέτει η Hasaki²³, η περιοχή πληροί όλες τις προϋποθέσεις για την επιλογή ενός εργαστηρίου, όπως:

α) Το μαλακό αργιλώδες έδαφος ήταν κατάλληλο ως πρώτη ύλη για την κατασκευή τόσο των κεραμικών προϊόντων όσο και των κλιβάνων.

β) Ο εντοπισμός αγωγού δυτικά των κλιβάνων, ρωμαϊκών χρόνων²⁴, υποδηλώνει την ύπαρξη νερού, στοιχείο απαραίτητο για την κατασκευή κεραμικών προϊόντων. Αξιίζει να σημειωθεί ότι σε κοντινή απόσταση Δ από την ανασκαφή υπάρχουν δύο πηγές.

¹⁹ Ο χρονικός ορίζοντας ενός κλιβάνου είναι 20-80 χρόνια, Hasaki 2002, 74-75, 299.

²⁰ α. Επρόκειτο για συνεργασία τριετούς διάρκειας (2017-2019) της ΕΦΑ. Κορινθίας με το Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα και το Εθνικό Μουσείο της Δανίας (Κασίμη 2020, 6) β. Με τη μορφή σωστικών ανασκαφών που έγιναν στο πλαίσιο εκτός της Ολυμπίας Οδού και του άλλου μεγάλου Τεχνικού Έργου που έγινε στην περιοχή, η κατασκευή του Προαστιακού Σιδηρόδρομου.

²¹ Για την κατηγοριοποίηση των εργαστηρίων Peacock 1982, 7· Hasaki 2002, 267, tab. VI.3.

²² Μία κεραμοσκεπή καλυβίτη και τέσσερις ταφές όπου σώζονταν μόνο τμήμα βάσης της σαρκοφάγου.

²³ Hasaki 2002, 73.

²⁴ Τμήμα του αγωγού, μήκους 30,90 μ. ανασκάφηκε από τον γράφοντα. Μέρος του καλύτερα σωζόμενο τμήματός του, μήκους περίπου 5 μ., αποσπάσθηκε και μεταφέρθηκε στον αύλειο χώρο των Εργαστηρίων Συντήρησης της αρχαίας Σικυώνας.

γ) Η θέση του εργαστηρίου κοντά στους θαλάσσιους (1 χλμ. περίπου από τις ακτές του Κορινθιακού κόλπου) και οδικούς δρόμους (κοντά στον άξονα Κορίνθου-Πατρών) (εικ. 15) της βόρειας Πελοποννήσου ήταν στρατηγική και έδινε ευκαιρία για εύκολες-ευνοϊκές εμπορικές συναλλαγές.

δ) Η φυσική κατωφέρεια (πλαγιά λόφου) διευκολύνει τόσο την κατασκευή των κλιβάνων όσο και την κυκλοφορία του αέρα.

ε) Η περιοχή όπου εντοπίστηκαν οι κλιβανοί είναι κατάφυτη από χαμηλή και ψηλή βλάστηση, η οποία θα εφοδίαζε τους κεραμείς με την απαραίτητη προς καύση ύλη.

Επιπλέον, η Hasaki θέτει και κριτήρια προσδιορισμού ενός εργαστηρίου, τα οποία διακρίνει σε μόνιμα χαρακτηριστικά και σε κινητά αντικείμενα²⁵.

Στα μόνιμα χαρακτηριστικά, εκτός από το προφανές, δηλαδή την παρουσία των ιδίων των κλιβάνων, συγκαταλέγονται κατάλοιπα τα οποία θα μπορούσαν να αποτελούν τμήμα άλλων βοηθητικών εγκαταστάσεων. Πιο συγκεκριμένα:

1) Η ύπαρξη τοίχων ευτελούς κατασκευής οι οποίοι παραπέμπουν σε αποθηκευτικούς χώρους, απαραίτητους σε ένα κεραμικό εργαστήριο για την αποθήκευση της καύσιμης ύλης.

2) Πλακόστρωτος χώρος που θα μπορούσε να αποτελεί τμήμα της περιοχής όπου στέγνωναν τα αγγεία πριν την όπτησή τους.

3) Αβαθής κατασκευή, σκαμμένη στο φυσικό έδαφος, που πιθανόν να αποτελεί δεξαμενή που θα χρησίμευε στον καθαρισμό και την επεξεργασία του πηλού.

Τα κινητά αντικείμενα αντιπροσωπεύονται από ικανό αριθμό πήλινων στηριγμάτων (σφηνών) (εικ. 3)²⁶.

Λόγω του σωστικού χαρακτήρα της ανασκαφής είναι δύσκολο να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με την έκταση και τη διάρκεια λειτουργίας του εργαστηρίου. Ο αριθμός των κλιβάνων δεν δηλώνει απαραίτητα την ύπαρξη και ανάπτυξη ενός εκτεταμένου εργαστηρίου κεραμικής, καθώς δεν είναι γνωστό αν οι κλιβανοί λειτουργούσαν ταυτόχρονα την ίδια χρονική περίοδο ή αν υπήρχε αντικατάσταση των κλιβάνων σε διαφορετικές χρονικές περιόδους²⁷. Η χωροθέτησή τους κατά συστάδες – Κλ3, Κλ4 και Κλ5, Κλ6 και Κλ7– αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο ένας κλιβανός κάθε συστάδας να αντικατέστησε άλλον μετά από ορισμένη χρονική περίοδο, όπως συνέβη και στο αντίστοιχο της περιοχής των Αχαρνικών Πυλών στην Αθήνα²⁸.

Ωστόσο, οι διαφορές στη δομή και στον τρόπο στήριξης της εσχάρας πιθανόν να σχετίζονται είτε με διαφορετική κεραμική παραγωγή είτε με διαφορετική χρονική περίοδο χρήσης. Οι Κλ3 και Κλ4 έχουν περίπου τις ίδιες διαστάσεις και παρουσιάζουν την ίδια κατασκευή, αλλά διαφέρουν ως προς τον τρόπο στήριξης της εσχάρας. Το γεγονός αυτό ίσως υποδεικνύει ότι ο κάθε κλιβανός χρησιμοποιήθηκε για την όπτηση διαφορετικών κεραμικών προϊόντων, τα οποία θα απαιτούσαν διαφορετικό τρόπο στήριξης της εσχάρας²⁹. Κρίνοντας από το μέγεθος των Κλ3 και Κλ4, μπορεί κανείς να

²⁵ Hasaki 2002, 260 tab. VI.1 και 262 tab. VI.2.

²⁶ Εντοπίστηκαν 28 πήλινες σφήνες που ανήκουν στον κοινό φυλλόσχημο τύπο, με ύψος που κυμαίνεται από 0,04 έως 0,06 μ. Ξεχωρίζει σφήνα που εντοπίστηκε στο εσωτερικό του Κλ5, μέγ. ύψους 0,115 μ. και διαστάσεων βάσης 0,087x0,039 μ. (εικ. 3).

²⁷ Σχετικά με τον προβληματισμό για τον αριθμό των κλιβάνων σε ένα εργαστήριο, βλ. Hasaki 2002, 271.

²⁸ Monaco 2000, 206-207· Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1988· Ράπτης 2001, 48-50.

²⁹ Όπως αναφέρθηκε, ο τύπος Ia στον οποίο ανήκει ο Κλ1, χρησιμοποιούνταν κατά κύριο λόγο για την όπτηση κεράμων.

υποθέσει ότι χρησιμοποιήθηκαν τόσο για την όπτηση κεράμων όσο και αγγείων και άλλων κεραμικών προϊόντων. Οι Κλ 5, Κλ6 και Κλ7, εκτός από το γεγονός ότι είναι και οι τρεις κυκλικής κάτοψης, δεν σώζουν την αρχική μορφή της στήριξης της εσχάρας. Πάντως, το μικρότερο μέγεθός τους και οι διαφορές στην κάτοψη και την κατασκευή παραπέμπουν σε διαφορετική χρήση, δηλαδή χρησιμοποιήθηκαν πιθανώς για την όπτηση αγγείων και μικρού μεγέθους κεραμικών προϊόντων (ειδώλια, αγνύθες κ.λπ.). Δεν είναι γνωστό σε ποια χρονική στιγμή μετατράπηκαν σε ασβεστοκάμινους. Πάντως, η συνύπαρξη κεραμικών κλιβάνων και ασβεστοκάμινων απαντά και στη θέση Κοκκινόβρυση της Κορινθίας, επίσης ρωμαϊκής περιόδου³⁰.

Σε μικρή απόσταση (περίπου 10 μ.) Δ των Κλ3 και Κλ4 ανασκάφηκαν πλακόστρωτος χώρος και ορθογώνια κατασκευή (εικ. 15), που προφανώς σχετιζόταν με το εργαστήριο. Ο πλακόστρωτος χώρος, σχεδόν τετράγωνης κάτοψης (2,20x2,10 μ.), αποτελείται από επτά ακέραιες, τετράγωνα, πήλινες πλάκες (0,45x0,45x0,02-0,03 μ.) και θραύσματα κεραμίδων, πιθανόν εξυπηρετούσε στο στέγνωμα των κεραμικών προϊόντων. Σιδηροί ήλοι και οξειδωμένες μάζες σιδήρου υποδεικνύουν ότι ο χώρος αυτός ήταν πιθανώς σκεπαστός, προκειμένου να αποφεύγεται η απευθείας έκθεση των κεραμικών αγγείων στον ήλιο και ο κίνδυνος να προκληθούν ρωγμές κατά το στέγνωμα.

Στο βορειοανατολικό όριο του χώρου εντοπίστηκε η ορθογώνια κατασκευή, με μικρό βάθος και επένδυση από ορθογώνιες κεραμικές πλάκες στις δύο πλευρές, τη νότια και δυτική τοποθετημένες κάθετα στο έδαφος³¹, με διαστάσεις (1,65x0,80 μ.), που πιθανόν χρησίμευε ως μικρή δεξαμενή για την επεξεργασία του πηλού³². Τόσο ο πλακόστρωτος χώρος όσο και η κατασκευή πιθανόν συνδέονται με τη δραστηριότητα του κεραμικού εργαστηρίου. Παρόμοιος χώρος με υπόστεγο έχει βρεθεί στο εργαστήριο κεράμων της αρχαίας Κορίνθου³³, ενώ παρόμοιες δεξαμενές ίδιων περίπου διαστάσεων απαντώνται στα εργαστήρια στην πλατεία Κοτζιά των Αθηνών, που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο³⁴.

Χρονολόγηση των κλιβάνων

Σύμφωνα με τα κεραμικά ευρήματα (εικ. 4-6), το εργαστήριο πρέπει να λειτουργούσε από τον 1ο/2ο έως και τον 6ο αι. μ.Χ. Τα ανασκαφικά δεδομένα, όπως το στρώμα καταστροφής με σημάδια καύσης που εντοπίστηκε σε μεγάλο τμήμα της ανασκαφής, ο ασβέστης στον Κλ7, το παχύ στρώμα καύσης με μείξεις ασβέστη στον Κλ6 και η κλίση ενός τοίχου που σώζεται σε ικανοποιητικό ύψος, συνηγορούν υπέρ της υπόθεσης ότι το εργαστήριο εγκαταλείφθηκε με βίαιο τρόπο, πιθανώς μετά από σεισμό. Οι πηγές αναφέρουν άλλωστε μία σεισμική έξαρση στην ευρύτερη περιοχή της κεντρικής Ελλάδας κατά τον 6 αι. μ.Χ. Ισχυροί σεισμοί στην Κόρινθο έλαβαν χώρα το 521 και 543 μ.Χ., ενώ ο σεισμός του 551 μ.Χ. ισοπέδωσε μεταξύ άλλων την Πάτρα και τη Χαιρώνεια³⁵. Τα λιγοστά θραύσματα κεραμικής που περισυνελέχθησαν κατά τη

³⁰ Ράπτης 2001, αρ. 45· 2011, 184.

³¹ Διαστάσεις: 1,65x0,80 μ. Αρχικά, η κατασκευή θεωρήθηκε ότι ήταν λακκοειδής τάφος, ερμηνεία που δεν ευσταθεί κρίνοντας από την απουσία σκελετικού υλικού και κυρίως την κάτοψη του.

³² Δούλγερη-Ιντζεσίλογλου 1992, 440.

³³ Οι χώροι αυτοί συνήθως καταλάμβαναν μεγάλη έκταση και ήταν επιχρισμένοι με πηλό. Merker και Williams 2006, 13-15.

³⁴ Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1988.

³⁵ Παπαζάχος και Παπαζάχου 2003, 175-178.

διαδικασία της αφαίρεσης της επίχωσης από το εσωτερικό των κλιβάνων ανήκουν σε αγγεία αβαφούς χρηστικής κεραμικής, τα οποία σώζονται πολύ αποσπασματικά και ορισμένα σε κακή κατάσταση³⁶.

Το εργαστήριο στο Καμάρι πιθανόν να σχετίζεται με την πόλη Γονόεσσα ή Δονόεσσα ή Δονούσα της αρχαίας Αχαΐας, η οποία είναι γνωστή από τις φιλολογικές μαρτυρίες. Ο Όμηρος (*Ιλιάδα* Β, 573) την αναφέρει ως *αίπεινήν Γονόεσσαν Πελλήνην* (είχε συμμετάσχει στον Τρωικό Πόλεμο υπό την ηγεσία του Αγαμέμνονα) και ο Ησίοδος (*Έργα και Ημέραι*, 4.42.23-24) ως πόλη της Πελοποννήσου. Ο Πausanias (*Κορινθιακά* II.7.26.13), σχολιάζοντας τα λεγόμενα του Ομήρου, την καταγράφει ως πόλισμα των Σικυωνίων, ανάμεσα στην Πελλήνη και την Αιγείρα. Τη θέση της αρχαίας πόλης στις πλαγιές του όρους Κορυφή, ακριβώς επάνω από τον σημερινό οικισμό Καμάρι, υπέθεσε πρώτος ο Άγγλος περιηγητής William Leake³⁷. Επιφανειακές έρευνες στη δεκαετία του 1970 εντόπισαν θραύσματα κεραμικής στις πλαγιές του όρους Κορυφή, όμως η ανασκαφική έρευνα δεν προχώρησε³⁸. Η θέση της αρχαίας πόλης παραμένει ακόμη άγνωστη ανασκαφικά.

Η θέση της πόλης και, κατ' επέκταση, του εργαστηρίου πλησίον της θάλασσας και επάνω στον άξονα του αρχαίου δρόμου, που συνέδεε την Κόρινθο με την Πάτρα, θεωρείται στρατηγική και πρέπει να έπαιξε σημαντικό ρόλο στη λειτουργία και την κλίμακα παραγωγής του. Τα προϊόντα του ενδεχομένως όχι μόνο κάλυπταν τις ανάγκες της γύρω περιοχής αλλά ταξίδευαν και σε άλλα μέρη της Πελοποννήσου και του ευρύτερου ελλαδικού χώρου.

Οι κλίβανοι από την αρχαία Σικύωνα και το καμάρι Ξυλοκάστρου³⁹

Κλίβανος 1

Ο κλίβανος έχει απιόσχημη κάτοψη⁴⁰ (εικ. 7, σχέδ. 2). Έχει διασωθεί τμήμα της διόδου για τη φωτιά⁴¹ ή του διαδρόμου πυροδότησης⁴² και ο θάλαμος καύσης με τον

³⁶ Ενδεικτικά αναφέρονται τα ακόλουθα θραύσματα κεραμικής:

Θραύσμα 1: Κλ5, 0,116x0,05 μ. Τμήμα λεκανίδας με πλατύ οριζόντιο χείλος, που φέρει τέσσερις αυλακώσεις. Στρογγυλεμένο το άνω μέρος του σώματος. Χρώμα ηηλού Munsell 5YR5/4 (καστανέρυθρο). Πρβλ. Sanders 1999, 467, αρ. 5. 6ος αι. μ.Χ. (εικ. 4).

Θραύσμα 2: Κλ5. Χείλος λεκάνης. Πρβλ. Sanders 1999, 470, αρ. 16. 6ος αι. μ.Χ.

Θραύσμα 3: Κλ5, μέγ. ύψος 0,107 μ. Τμήμα λαιμού, λαβής και χείλους αμφορέα με κωνικό λαιμό, με ελαφρώς κυρτά τοιχώματα, και χείλος κάθετο. Στο μέσο του λαιμού σώζεται η πρόσφυση λαβής ωσειδούς διατομής. Χρώμα ηηλού Munsell 2.5YR4/6 (ερυθρό). Πρβλ. Slane και Sanders 2005, 259, αρ. 2-31. Β' μισό 5ου αι. μ.Χ. (εικ. 5).

Θραύσμα 4: Λαβή αμφορέα τύπου LRA2. 5ος-7ος αι. μ.Χ.

Θραύσμα 5: Κλ6, στρώμα καύσης. Χείλος και λαβή από κανατάκι. Πρβλ. Tzavella κ.ά. 2014, 93, εικ. 11, αρ. SP 97.03. 3ος-5ος αι. μ.Χ.

Θραύσμα 6α-β (θραύσματα χύτρας): 0,094x0,089 μ. και 0,094x0,089 μ. Δύο θραύσματα χύτρας. Χείλος ορθογώνιας διατομής, με περιμετρική εγκοπή στην εξωτερική επιφάνεια. Κυρτά τοιχώματα. Χρώμα ηηλού Munsell 5YR4/1 (σκούρο φαιό). Πρβλ. Slane και Sanders 2005, 252, αρ. 1-35. 5ος αι. μ.Χ. (εικ. 6).

³⁷ Leake 1830, 385.

³⁸ Anderson και Anderson 1975.

³⁹ Για την τυπική μορφή των κλιβάνων E. Hasaki 2002, 70-72, 77-89.

⁴⁰ Δεσποίνη 1984, 84.

⁴¹ Scheibler 2010, 125, εικ. 91.

⁴² Hasaki 2002, pl. II.1.

πεσίσκο στήριξης, ενώ δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα από το στόμιο πυροδότησης, την εσχάρα, και τον θάλαμο όπτησης. Έχει συνολικό μήκος 2,50 μ., μέγ. εξωτ. πλάτος 1 μ., μέγ. εσωτ. πλάτος 0,80 μ. και προσανατολισμό Β-Ν με την είσοδο στη νότια πλευρά⁴³.

Τόσο το στόμιο τροφοδοσίας όσο και ο θάλαμος καύσης είναι θεμελιωμένοι στο φυσικό κόκκινο χρώμα της περιοχής και είναι κατασκευασμένοι από πλίνθους επιχρισμένες με πηλό. Τα τοιχώματα σώζονται σε ύψος 0,18 μ. Στο κέντρο του θαλάμου καύσης εντοπίστηκε ο πεσίσκος στήριξης της εσχάρας, κυκλικής κάτοψης. Έχει διάμετρο 0,22 μ. και σώζεται σε ύψος 0,15 μ., ενώ είναι κατασκευασμένος από πλίνθους επιχρισμένες με πηλό.

Ο κλίβανος ανήκει στον τύπο Ια, κυκλικής κάτοψης με κεντρικό υποστυλώμα, και αποτελεί τον τύπο με την πιο μακραιώνη ιστορία και με τα περισσότερα παραδείγματα στον ελλαδικό χώρο⁴⁴. Μικρού μεγέθους κυκλικοί κλίβανοι, διαμέτρου περίπου 1 μ., με κεντρικό υποστυλώμα απαντούν πιο συχνά σε εργαστήρια ελληνιστικών χρόνων⁴⁵. Στην περιοχή της Κορίνθου έχουν εντοπιστεί και ερευνηθεί αρκετοί κυκλικοί κλίβανοι με κεντρικό υποστυλώμα, οι οποίοι χρονολογούνται από την αρχαϊκή έως τη βυζαντινή περίοδο⁴⁶.

Κλίβανος 2

Βρέθηκε σε επίπεδο ελάχιστα χαμηλότερο από τον ΚΛ1 και έχει ελλειψοειδή κάτοψη⁴⁷ (εικ. 8, σχέδ. 2). Από τον κλίβανο διασώθηκε μικρό τμήμα του στομίου πυροδότησης, ο θάλαμος καύσης και τμήματα από τα υποστυλώματα της εσχάρας, ενώ ίχνη της εσχάρας και του θαλάμου όπτησης δεν διατηρήθηκαν. Έχει προσανατολισμό Β-Ν με το στόμιο πυροδότησης να είναι στη βόρεια πλευρά και διαστάσεις 6,10x2,10 μ.

Ο κλίβανος είναι θεμελιωμένος στο φυσικό, σκληρό, κόκκινο χρώμα της περιοχής. Το δάπεδο είναι απλώς πατημένος πηλός, ο οποίος έχει στερεοποιηθεί από τις συνεχείς καύσεις και διατηρείται σε καλή κατάσταση, χωρίς κάποιο υπόστρωμα. Εξαιρεση αποτελεί το τμήμα της διόδου για τη φωτιά, μήκους 1,50 μ. περίπου, όπου υπάρχει υπόστρωμα ύψους 0,10-0,15 μ., το οποίο συνίσταται στο κάτω τμήμα από κροκάλες, αργόλιθους και κεραμίδες και το επάνω εξομαλυσμένο με κονίαμα πάχους 0,02-0,03 μ. Κι αυτό βέβαια το υπόστρωμα είναι απαραίτητο για να παρουσιάζει ελαφρά κλίση προς Ν, προφανώς για να διευκολύνει τις εργασίες πυροδότησης, όπως και τον καθαρισμό από τα υπολείμματα της καύσης (στάχτες, ξυλάνθρακες) ή και ακόμη για καλύτερο εφελκυσμό του αέρα. Στην είσοδο του στομίου πυροδότησης, πλάτους 0,70 μ., δεν σώζεται κανένα ίχνος από τη θολωτή στέγαση, που συνήθως έφεραν.

⁴³ Λαφτσιδής 2008, 146, σημ. 8. Πιθανότατα, στην προκειμένη περίπτωση εσκεμμένα οι είσοδοι των κλιβάνων είναι κατ' αυτόν τον τρόπο και αυτό πιθανόν έχει να κάνει με το ανάγλυφο της περιοχής, δηλαδή λόγω πεδινού εδάφους και έλλειψης κλίσης δεν γίνεται επαρκώς η κυκλοφορία του αέρα εντός των κλιβάνων (Δεσποίνη 1984, 81). Έτσι, ο μεγαλύτερος κλίβανος, ο ΚΛ2, είναι προσανατολισμένος προς τους επικρατούντες Β ανέμους της περιοχής για καλύτερο εφελκυσμό ή απλώς λόγω όγκου επηρεάζεται λιγότερο. Αντίθετα ο μικρότερος κλίβανος, ο ΚΛ1, είναι στραμμένος προς Ν και μάλιστα έχει ένα επιπλέον δομικό χαρακτηριστικό για περισσότερη προστασία από τους Ν ανέμους, την επιμήκυνση δηλαδή του διαδρόμου πυροδότησης, ο οποίος έχει συνολικό μήκος 2,50 μ.

⁴⁴ Πρόκειται για την τυπολογία των Hasaki και Raptis 2016, 209-229, εικ. 4.

⁴⁵ Hasaki 2002, 154-155.

⁴⁶ Hasaki 2002, 334-335, no. 19· Hasaki και Raptis 2016, nos 279-284.

⁴⁷ Δεσποίνη 1984, 84.

Ο κλίβανος χωριζόταν σε δύο ίσα διάχωρα από δύο τοιχία από πλιθιά τα οποία σώζονται το μεν Δ σε 2,50 μ. μήκος, 0,10-0,12 μ. πλάτος και μέγ. ύψος 0,21 μ., το δε Α σε πλάτος 2x0,10 μ. και μέγ. ύψος 0,14 μ. Επάνω στα τοιχία αυτά εδραζόταν η εσχάρα, από την οποία δεν σώθηκε κάποιο τμήμα.

Τα τοιχώματα, μέγ. σωζ. ύψους 0,61 μ., ήταν καλυμμένα με κονίαμα με φανερά τα σημάδια των υψηλών θερμοκρασιών. Έως το ύψος των 0,51 μ. ήταν χτιστά με πέντε σειρές από οπτόπλινθους και το ανώτερο ύψος ήταν από πλιθιά, πολλά τμήματα εκ των οποίων βρέθηκαν στο εσωτερικό του κλιβάνου.

Ο κλίβανος ανήκει στον τύπο Ib, ελλειψοειδούς κάτοψης με τοιχία ως υποστύλωμα της εσχάρας. Ο τύπος αυτός δεν ήταν τόσο διαδεδομένος όσο ο τύπος Ia με το κεντρικό υποστύλωμα και απαντά κυρίως στην κεντρική Ελλάδα και την Πελοπόννησο από την προϊστορική έως την ελληνιστική περίοδο, ενώ σε μεταγενέστερες περιόδους επικρατεί παραλλαγή του τύπου με κεντρικό τοίχο στον άξονα του στομίου τροφοδοσίας και εγκάρσια τοιχάρια για την καλύτερη εξάπλωση του αέρα. Επιπλέον, ο συγκεκριμένος τρόπος στήριξης της εσχάρας σε κεντρικό τοίχιο απαντά σε κλίβανους μεγάλου μεγέθους με ελλειψοειδή ακανόνιστη κάτοψη.

Τα καλύτερα σωζόμενα παραδείγματα αυτού του τύπου, που παρουσιάζουν αναλογίες ως προς την κατασκευή και το μέγεθος με τον κλίβανο της αρχαίας Σικυώνας, απαντούν στον Κεραμεικό της Αθήνας και χρονολογούνται στην κλασική περίοδο⁴⁸.

Κλίβανος 3

Ο Κλ3 είναι ορθογώνιας κάτοψης (εικ. 9, σχέδ. 3). Σώζει τον θάλαμο καύσης, το στόμιο τροφοδοσίας και την είσοδο, καθώς και τμήμα του θαλάμου όπτησης. Είναι θεμελιωμένος στο φυσικό έδαφος της περιοχής, δηλαδή την αργιλώδη μάργα, ένα ιζηματογενές πέτρωμα που αποτελείται από ασβεστόλιθο και άργιλο. Έχει διαστάσεις 4,50x2,50 μ. και προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ, με την είσοδο στο ΒΔ τμήμα. Στο μέσο της ΒΔ πλευράς ανοίγεται το στόμιο τροφοδοσίας, στο οποίο καταλήγει δρόμος, μήκους 2 μ. και πλάτους 0,96 μ., που περικλείεται από δύο τοιχάρια. Τα τοιχάρια αυτά, μήκους 2 μ. και πλάτους 0,43-0,45 μ., είναι κατασκευασμένα από εννέα στρώσεις κεράμων.

Ο θάλαμος καύσης είναι υπόγειος και διπλός, δηλαδή αποτελείται από δύο ισομερή τμήματα, που διαχωρίζονται από κεντρικό τοίχο στον άξονα του στομίου τροφοδοσίας. Τοξοστοιχίες, τοποθετημένες εγκάρσια στον άξονα του στομίου τροφοδοσίας, ενώνουν τον κεντρικό τοίχο με τα τοιχώματα του θαλάμου καύσης και (πιθανόν) θα συγκρατούσαν την εσχάρα, υπολείμματα της οποίας δεν ανευρέθηκαν. Στο ΒΑ τμήμα σώζονται τέσσερα τόξα από πηλό και στο ΝΔ τμήμα πέντε, το πλάτος των οποίων κυμαίνεται από 0,13-0,15 μ. Ο θάλαμος όπτησης, κατασκευασμένος από πηλό, σώζεται σε μέγ. ύψος 0,65 μ. και έχει πάχος μόλις 0,05 μ., ενώ ήταν υπέργειος. Στη ΒΑ πλευρά, εξωτερικά, σώζεται τμήμα τοίχου επιμελούς κατασκευής, μήκους 3,70 μ., πλάτους 0,45 μ. και ύψους 0,50 μ. Ο τοίχος αυτός ορίζει τον κλίβανο από τη βορειοανατολική πλευρά και τον προστατεύει από τους ανέμους⁴⁹. Άλλοι δύο τοίχοι, αποσπασματικά σωζόμενοι, οι οποίοι αποκαλύφθηκαν στη ΝΑ και τη ΝΔ πλευρά, παρουσιάζουν πιο αμελή κατασκευή.

⁴⁸ Monaco 2000, 206-207, pl. 25.

⁴⁹ Για παρόμοιο παράδειγμα τοίχου, που προστατεύει τον κλίβανο από τους ανέμους, βλ. Καραμήτρου-Μεντεσιδη και Βατάλη 1999, 381, από τον Πολύμυλο Κοζάνης.

Η δομή του κλιβάνου επιτρέπει την κατάταξή του στον τύπο Pb, σύμφωνα με την τυπολογία των Hasaki και Ράπτη⁵⁰, δηλαδή στους κλιβάνους τετράγωνης κάτοψης με διπλό θάλαμο καύσης. Ο τύπος αυτός, που εμφανίστηκε την κλασική περίοδο, γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο και τα περισσότερα παραδείγματα προέρχονται από την περιοχή της Πελοποννήσου⁵¹. Στην περιοχή της Κορινθίας κλιβάνοι του τύπου Pb έχουν ανευρεθεί στην αρχαία Κόρινθο, στη θέση Κοκκινόβρυση, και στη Νεμέα και χρονολογούνται στην κλασική και ρωμαϊκή περίοδο, ενώ υποστηρίζεται ότι είχαν χρησιμοποιηθεί κυρίως για την όπτηση κεράμων. Το παράδειγμα από το Καμάρι παρουσιάζει την ίδια κάτοψη και τα ίδια χαρακτηριστικά γνωρίσματα με τα παραδείγματα από το εργαστήριο των κεράμων της ρωμαϊκής περιόδου στην αρχαία Κόρινθο⁵² αλλά και με παραδείγματα από το ρωμαϊκό κεραμικό εργαστήριο στην πλατεία Κοτζιά στην Αθήνα⁵³.

Λόγω της σχετικά καλής κατάστασης διατήρησης, δεδομένου ότι αποτελεί το μοναδικό γνωστό έως σήμερα ανασκαμμένο κατάλοιπο από τη δυτική Κορινθία ο κλιβανός αποσπάστηκε και μεταφέρθηκε στον αύλειο χώρο των εργαστηρίων συντήρησης της αρχαίας Σικυώνας⁵⁴, πριν ολοκληρωθεί η έρευνα στο εσωτερικό του θαλάμου (εικ. 10).

Κλιβανός 4

Ο Κ4 εντοπίστηκε σε απόσταση 1 μ. δυτικά του Κ3 (εικ. 11, σχέδ. 4). Διασώζει το στόμιο τροφοδοσίας, τον θάλαμο καύσης, τα στηρίγματα της εσχάρας και τμήμα του θαλάμου όπτησης. Έχει ορθογώνια κάτοψη με διαστάσεις 3,00x2,85 μ. και προσανατολισμό Β-Ν, με την είσοδο στον βορρά. Ο θάλαμος καύσης είναι κτιστός, από καλά ψημένες πλίνθους επιχρισμένες με πηλό στην εσωτερική επιφάνεια. Διατηρείται σε μέγ. ύψος 1,07 μ. Από το στόμιο τροφοδοσίας σώζονται τμηματικά τα δύο παράλληλα τοιχία, που οδηγούσαν στην είσοδο του θαλάμου καύσης, ενώ η στέγη, που πιθανόν ήταν θολωτή, δεν διατηρείται. Το ανατολικό τοίχιο έχει σωζ. μήκος 1,92 μ. και ύψος 0,72 μ. και το δυτικό σώζεται σε μήκος 1,68 μ. και ύψος 0,78 μ. Παρουσιάζουν παρόμοια κατασκευή με αυτή του θαλάμου καύσης.

Στο εσωτερικό του θαλάμου καύσης σώζεται το σύστημα στήριξης της εσχάρας, το οποίο συνίσταται σε μία κτιστή κατασκευή με μήκος 1,65 μ. στο κατώτερο τμήμα και 1,83 μ. στο ανώτερο τμήμα (πιθανόν για στατικούς λόγους), ύψους 0,96 μ. στο κέντρο του θαλάμου, στον άξονα του στομίου τροφοδοσίας. Η κατασκευή αποτελείται από δύο τμήματα: ένα ενιαίο τμήμα στο κατώτερο τμήμα και έξι βάσεις για τη στήριξη των τόξων

⁵⁰ Ράπτης 2001, 169-170· Hasaki και Raptis 2016, εικ. 4.

⁵¹ Η Hasaki κατέγραψε 13 παραδείγματα του τύπου Pb στην Πελοπόννησο, που χρονολογούνται από την κλασική έως τη ρωμαϊκή περίοδο, Hasaki 2002, 170-171.

⁵² Ράπτης 2001, αρ. 45· 2011, 184.

⁵³ Καράγιωργα-Σιαθακοπούλου 1988· Ράπτης 2001, 48-50.

⁵⁴ Σύμφωνα με την με αρ. 44/13-12-16 ομόφωνη απόφαση του ΚΑΣ. Οι μελέτες και εργασίες που αφορούσαν την απόσπαση, ανέλκυση και επανατοποθέτηση του κλιβάνου (μία ιδιαίτερα απαιτητική διαδικασία, Δεσποίνη 1984, 81-82, σημ. 4) ανατέθηκαν στον αρχιτέκτονα-μηχανικό, ειδικό στις μεταφορές αρχαίου υλικού, κ. Δ. Κορρέ. Η αποκόλληση έγινε στις 25 Ιανουαρίου 2017 με τη χρήση γερανού δυναμότητας ανέλκυσης 250 τόνων, ενώ ο κλιβανός ζύγιζε περίπου 60 τόνους. Για τη μεταφορά του χρησιμοποιήθηκε νταλικά ειδικών μεταφορών, με υδραυλικά συρόμενη πλατφόρμα και μέγ. ταχύτητα 15 χλμ./ώρα. Η απόσπαση διήρκεσε περίπου τρεις ώρες, ενώ για τη μεταφορά και επανατοποθέτηση του μνημείου απαιτήθηκαν περισσότερες από οκτώ ώρες.

στο ανώτερο. Το ενιαίο τμήμα έχει μήκος 1,83 μ., πλάτος 0,93 μ. και σώζεται σε ύψος 0,52 μ. Για τη θεμελίωση της κατασκευής χρησιμοποιήθηκαν αργοί λίθοι και κροκάλες με κονίαμα ως συνδετικό υλικό, ενώ το ανώτερο τμήμα της είναι κτισμένο με τέσσερις σειρές κεράμων συνδεδεμένες με ισχυρό κονίαμα. Όλες οι πλευρές είναι επιχρισμένες με ασβεστοκονίαμα.

Το άνω τμήμα της ενιαίας κατασκευής φέρει τέσσερις βάσεις για την τοποθέτηση ισάριθμων τόξων στο βόρειο τμήμα και δύο βάσεις στο νότιο τμήμα, με δύο θέσεις για τόξα η καθεμία, οπότε η τοξοστοιχία αποτελούνταν από οκτώ τόξα συνολικά. Οι βάσεις και η τοξοστοιχία είναι κατασκευασμένες από κεράμους, με κονίαμα ως συνδετικό υλικό και ως επιχρισμα⁵⁵. Το κενό μεταξύ της Α και Δ σειράς βάσεων είναι 0,16 μ. Τα τόξα εδράζονταν από τη μία πλευρά στις βάσεις των διαχωριστικών τοίχων και κατέληγαν σε βάσεις στα κάθετα τοιχώματα του θαλάμου καύσης, εκ των οποίων δύο διατηρούνται στην ανατολική πλευρά. Επάνω στα τόξα εδραζόταν η εσχάρα, από την οποία δε σώζονται κατάλοιπα. Στο εσωτερικό του θαλάμου καύσης εντοπίστηκαν, μεταξύ άλλων, συμπαγές, πηλώδες χρώμα ερυθρού χρώματος⁵⁶, ίχνη στάχτης και πολύ λεπτό στρώμα καύσης με λίγα ίχνη υαλοποίησης.

Ο τρόπος στήριξης της εσχάρας, με τον συνδυασμό κεντρικού τοίχου και βάσεων/πεσσίσκων, παραπέμπει στον τύπο κλιβάνου Πc, ο οποίος εμφανίστηκε στην ελληνιστική περίοδο ως παραλλαγή του τύπου Πb. Στον τύπο αυτόν τα επιμήκη αξονικά στηρίγματα της εσχάρας διασπώνται σε ανάλαφρες τοξοστοιχίες για την καλύτερη κυκλοφορία του αέρα στον θάλαμο καύσης. Ο συνδυασμός κεντρικού τοίχου και πεσσίσκων εξυπηρετούσε και στατικές ανάγκες στήριξης της εσχάρας⁵⁷. Παρόμοιο παράδειγμα, ρωμαϊκής περιόδου, εντοπίζεται στα Φίλια του Ν. Καρδίτσας⁵⁸. Ο τύπος απαντά κυρίως κατά τη βυζαντινή περίοδο στην κεντρική και βόρεια Ελλάδα⁵⁹.

Κλίβανος 5

Ο Κλ5 εντοπίστηκε βόρεια των Κλ3 και Κλ4, σε απόσταση περίπου 15 μ. (εικ. 12, σχεδ. 5). Σώζονται το στόμιο τροφοδοσίας, ο θάλαμος καύσης και τμήμα του θαλάμου όπτησης. Ο κλίβανος έχει κυκλική κάτοψη και το στόμιο τροφοδοσίας βρίσκεται στη βορειοανατολική πλευρά. Το μέγ. σωζ. ύψος είναι 1,65 μ. και η διάμετρος του θαλάμου

⁵⁵ Πιο αναλυτικά, οι βάσεις έχουν ως εξής. ΒΑ βάση: 0,35(Α-Δ)×0,31×0,36 μ. ύψος. Σώζεται τόξο ορατού μήκους 0,10 μ. Συνολικό μήκος 0,30 μ., ορατό στην Α όψη, όπου έχει αποκολληθεί το κονίαμα. Πλάτος τόξου 0,12 μ. και ύψος 0,08 μ. ΒΔ βάση: 0,51(Α-Δ)×0,365×0,34 μ. ύψος. Μήκος ορατού τμήματος τόξου 0,12 μ. Μεσαία Α βάση: 0,40(Α-Δ)×0,25×0,21 μ. ύψος. Μήκος ορατού τμήματος τόξου 0,06 μ. Μεσαία Δ βάση: 0,35(Α-Δ)×0,35×0,15 μ. ύψος. Μήκος ορατού τμήματος τόξου 0,10 μ. ΝΑ βάση: 1,01(Β-Ν)×0,36×0,26 (μέγ. ύψος) μ. Μία βάση για δύο τόξα, εκ των οποίων σώζεται μόνο το δεύτερο από Β, σε ύψος 0,05 μ. ΝΔ βάση: 0,96(Β-Ν)×0,48×0,44 (μέγ. ύψος) μ. Μία βάση για δύο τόξα, εκ των οποίων σώζεται το πρώτο από Β, σε ύψος 0,15 μ.

⁵⁶ Το έντονα κόκκινο, συμπαγές χρώμα, που δίνει την εντύπωση ψημένης γης, είναι χαρακτηριστικό των επιχώσεων των κλιβάνων, βλ. για παράδειγμα τις επιχώσεις των κλιβάνων της Σίνδου, Δεσποίνη 1984, 61.

⁵⁷ Γενικά, η μείωση προς τα κάτω του πλάτους του συστήματος στήριξης της εσχάρας συνηθιζόταν σε όλους τους τύπους κλιβάνων και γινόταν για στατικούς λόγους, βλ. για παράδειγμα τους κλιβάνους κυκλικής κάτοψης στον Πολύμυλο Κοζάνης, Καραμήτρου-Μεντεσιδη και Βατάλη 1999, 380.

⁵⁸ Πρόκειται για δύο κλιβάνους, διαστάσεων περ. 2,00×2,00 μ., βλ. Hasaki 2002, 422, αρ. 354-355 (με βιβλιογραφία).

⁵⁹ Ράπτης 2011, 186· Hasaki και Raptis 2016, 216, αρ. 33, 34, 35, 38, 39, 42, 43 (Θεσσαλονίκη), 217, αρ. 87, 88 (Καλαμπάκα), 219, αρ. 222 (Δελφοί).

καύσης 2,90 μ. Ο θάλαμος καύσης είναι υπόγειος, θεμελιωμένος στο φυσικό έδαφος και λαξευτός, ενώ ο υπέργειος θάλαμος όπτησης είναι κατασκευασμένος από πηλό και επιχρισμένος με κονίαμα.

Το στόμιο τροφοδοσίας έχει ύψος 0,90 μ. και πλάτος 0,47 μ. στο ανώτερο τμήμα και 0,43 μ. στο κατώτερο τμήμα. Παρουσιάζει δύο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Πρώτον, τα τοιχώματα του στομίου διαμορφώνονται στην εσωτερική πλευρά του κλιβάνου και όχι στην εξωτερική, όπως συνηθίζεται. Σώζονται τμήματα του ανατολικού και του δυτικού τοιχώματος σε μέγ. ύψος 0,51 μ., κατασκευασμένα από κεράμους και κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Δεύτερον, το επίπεδο του στομίου τροφοδοσίας στην εσωτερική πλευρά του κλιβάνου δεν είναι στο ίδιο ύψος με το επίπεδο του δαπέδου του θαλάμου καύσης αλλά προεξέχει κατά 0,40 μ.

Ο θάλαμος καύσης φέρει περιμετρικά εσωτερικό δακτύλιο/αναβαθμό, πλάτους 0,40 μ. και ύψους 0,43 μ., ο οποίος είναι κατασκευασμένος από κεράμους και αργούς λίθους στο κάτω τμήμα, κροκάλες σε πυκνή διάταξη στη μέση και μία στρώση κεράμων ως επίστεψη. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο δακτύλιος δεν διατρέχει όλον τον πυθμένα του θαλάμου καύσης, αλλά διακόπεται από τα τοιχώματα του στομίου τροφοδοσίας. Επάνω στον δακτύλιο στηριζόταν η εσχάρα, από την οποία δεν διατηρούνται υπολείμματα. Στη δυτική πλευρά του θαλάμου καύσης και σε επαφή με τα τοιχώματά του εντοπίστηκε κυκλική κτιστή κατασκευή, μέγ. διαμέτρου 1,55 μ. και ύψους 1,06 μ. από αργούς λίθους, κεράμους και πήλινες πλάκες, ενώ το δάπεδο ήταν στρωμένο με κεράμους. Ο πυθμένας του θαλάμου καύσης φέρει πηλό και κατά τόπους ίχνη στάχτης, αλλά δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα σημάδια υαλοποίησης, όπως θα ήταν αναμενόμενο, εκτός από το σημείο όπου εδράζεται η κυκλική κατασκευή. Η ανωδομή του κλιβάνου πιθανώς σχημάτιζε θόλο, κατάλοιπα της οποίας δεν έχουν διασωθεί.

Ο κλιβανός ανήκει στον τύπο Ιε, δηλαδή στον τύπο του κυκλικού κλιβάνου με εσωτερικό αναβαθμό/δακτύλιο. Ο τύπος αυτός, γνωστός ήδη από τη μινωική εποχή, απαντά σε λίγες θέσεις του ελλαδικού χώρου και πολύ συχνά συνδέεται με ασβεστοκάρμινους⁶⁰. Ο κλιβανός στο Καμάρι παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με κυκλικό κλιβανό που βρέθηκε στον οικόπεδο του νοσοκομείου Ευαγγελισμός της Αθήνας: φέρει εσωτερικό δακτύλιο, που διατρέχει τα τοιχώματα του θαλάμου καύσης, ενώ τα τοιχώματα του στομίου τροφοδοσίας διαμορφώνονται στην εσωτερική πλευρά του κλιβάνου. Ο κλιβανός της Αθήνας χρησιμοποιήθηκε αρχικά για την όπτηση αγγείων και σε μεταγενέστερη φάση ως ασβεστόλακκος⁶¹. Το ίδιο φαίνεται να συνέβη και στην περίπτωση του κλιβάνου στο Καμάρι, όπως άλλωστε μαρτυρούν και τα ευρήματα. Η κυκλική κατασκευή στον θάλαμο καύσης φαίνεται να είναι μεταγενέστερη προσθήκη και να συνδέεται με την τελευταία φάση χρήσης του κλιβάνου.

Κλιβανός 6

Ο Κλ6 εντοπίστηκε σε απόσταση 1 μ. από τον Κλ5 (εικ. 13, σχέδ. 6). Έχει κυκλική κάτοψη και διάμετρο 2,90 μ. ενώ το μέγ. σωζ. ύψος του είναι 1,47 μ. Είναι αρκετά κατεστραμμένος. Σώζεται μόνο ο θάλαμος καύσης και τμήμα του δακτυλίου που διατρέχει περιμετρικά τα τοιχώματα του θαλάμου καύσης. Στη δυτική πλευρά τα

⁶⁰ Η Hasaki έχει καταγράψει μόλις επτά παραδείγματα κυκλικών κλιβάνων με εσωτερικό δακτύλιο (Hasaki 2002, 158-159).

⁶¹ Παρλαμά και Σταμπολίδης 2000, 210-212, εικ. 5. Ο κλιβανός χρονολογείται στον 2ο αι. π.Χ.

τοιχώματα του θαλάμου καύσης είναι κατεστραμμένα, αλλά ίχνη από κάθετα τοιχώματα φανερώουν ότι στο σημείο αυτό διαμορφωνόταν η είσοδος και το στόμιο τροφοδοσίας. Στην ανατολική πλευρά υπάρχει άνοιγμα πλάτους 1,50 μ., που φράζεται από δύο λίθινες πλάκες, οι οποίες εδράζονται σε κτιστό πεζούλι από κεράμους και κονίαμα. Ο υπόγειος θάλαμος καύσης έχει λαξευτεί στο φυσικό αργιλώδες έδαφος.

Ο Κλ6 παρουσιάζει ομοιότητες με τον Κλ5, αλλά λόγω κακής διατήρησης δεν είναι δυνατόν να αποκατασταθεί η δομή του. Πιθανόν χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως κεραμικός κλίβανος και σε μεταγενέστερη φάση ως ασβεστοκάμινος, όπως και ο Κλ5. Φαίνεται ότι διέθετε δύο εισόδους, μία στη δυτική πλευρά και μία στην ανατολική, εκ των οποίων η δυτική φράχθηκε, πιθανόν κατά την τελευταία φάση χρήσης του κλιβάνου.

Κλίβανος 7

Στην ίδια ευθεία με τους Κλ5 και Κλ6 εντοπίστηκε ο Κλ7 (εικ. 14, σχέδ. 7). Έχει κυκλική κάτοψη με μέγ. διάμετρο 3,40 μ. Από τον κλίβανο διασώθηκε ο θάλαμος καύσης, οι δύο εισοδοί και τμήμα των στομιών τροφοδοσίας. Καθώς ο κλίβανος βρέθηκε καλυμμένος με παχύ στρώμα ασβέστη⁶², οι εργασίες δεν προχώρησαν στο εσωτερικό του, παρά μόνο τμηματικά σε τομή που πραγματοποιήθηκε.

Ο θάλαμος καύσης είναι από πηλό και θεμελιώνεται στο φυσικό αργιλώδες έδαφος. Τα τοιχώματα έχουν πάχος 0,20-0,30 μ. Υπάρχουν δύο εισοδοί, μία στη Β πλευρά και μία στη Δ. Η Β είσοδος είναι αφιδωτή, κατασκευασμένη από κεράμους και πηλό, με ύψος 1,07 μ. και πλάτος 0,94 μ. Όμοια κατασκευή παρουσιάζουν και τα τοιχώματα του στομίου τροφοδοσίας, που σώζονται αποσπασματικά. Η Δ είσοδος ήταν καλυμμένη από τον ασβέστη. Ο θάλαμος φέρει δακτύλιο, που περιτρέχει περιμετρικά τα τοιχώματά του σχηματίζοντας αναβαθμό επάνω στον οποίο θα στηριζόταν η εσχάρα, ίχνη της οποίας δεν διασώθηκαν. Το δάπεδο του θαλάμου διαμορφώνεται από πηλό και παρουσιάζει έντονα ίχνη υαλοποίησης εξαιτίας των υψηλών θερμοκρασιών που αναπτύσσονταν εντός του θαλάμου.

Ο κλίβανος παρουσιάζει τις ίδιες κατασκευαστικές λεπτομέρειες με τους Κλ2 και Κλ4 και κατατάσσεται στον τύπο Ιε, με τον οποίο συνδέονται συχνά οι ασβεστοκάμινοι. Όπως και οι άλλοι δύο κλίβανοι, ο Κλ7 πιθανόν χρησιμοποιήθηκε αρχικά για την όπτηση κεράμων και αγγείων και αργότερα μετατράπηκε σε ασβεστοκάμινο.

Συμπεράσματα

Η Κόρινθος υπήρξε ένα από τα μεγαλύτερα και σημαντικότερα κέντρα παραγωγής αγγείων της αρχαιότητας. Ο κορινθιακός Κεραμικός και τα προϊόντα του κυριάρχησαν όχι μόνο στον ελλαδικό χώρο αλλά σε ολόκληρη τη Μεσόγειο και δεν είναι τυχαίο ότι στην περιοχή της Κορινθίας αποδίδονται πολλές ανακαλύψεις σχετικές με την κεραμική παραγωγή, όπως, για παράδειγμα, ο μελανόμορφος ρυθμός⁶³. Οι περισσότερες μελέτες έχουν εστιάσει σε στιλιστικές αναλύσεις των αγγείων και της διακόσμησης που φέρουν, προβάλλοντας τη συμβολή των Κορινθίων κεραμέων τόσο στη διαμόρφωση νέων σχημάτων αγγείων όσο και στην εξέλιξη των διαφόρων ρυθμών διακόσμησης⁶⁴.

⁶² Λαφτσιδής 2008, 172, σημ. 152.

⁶³ Βλ. ενδεικτικά Τιβέριος 1996, 24-26, 27, 30 με σχετική βιβλιογραφία.

⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά Johansen 1923· Payne 1931, 1933· Amyx 1988· Benson 1989· Neef 1991.

Τα τελευταία χρόνια η έρευνα έχει στραφεί στην ανάλυση της κεραμικής τεχνολογίας των κορινθιακών αγγείων εξετάζοντας τη σύσταση των πηλών, καθώς και όλα τα στάδια της κεραμικής παραγωγής, από την εξόρυξη του πηλού έως το ψήσιμο των αγγείων⁶⁵. Σε αυτήν την κατεύθυνση σημαντική είναι η συμβολή των δημοσιευμένων μεμονωμένων κλιβάνων και καταλοίπων κεραμικών εργαστηρίων, ο αριθμός των οποίων ολοένα και αυξάνεται τα τελευταία χρόνια, επιβεβαιώνοντας τη στροφή του ενδιαφέροντος των μελετητών προς την κατεύθυνση της κεραμικής τεχνολογίας και παραγωγής ως μέσο για την ανασύνθεση της κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης των αρχαίων πόλεων⁶⁶.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι κλίβανοι που ανασκάφηκαν στο Καμάρι και την αρχαία Σικυώνα αποτελούν σαφείς μαρτυρίες για την ύπαρξη εργαστηρίων κεραμικής στην περιοχή της βορειοδυτικής Κορινθίας, θέση που ενισχύεται και από άλλα κριτήρια για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω. Οι θέσεις των κλιβάνων και των δυο περιοχών θεωρούνται στρατηγικές λόγω της κοντινής τους απόστασης από τη θάλασσα και πάνω στον άξονα της αρχαίας οδού που συνέδεε την Κόρινθο με την Πάτρα. Συνεπώς, η χωροθέτηση των εργαστηρίων αυτών κοντά στους χερσαίους και θαλάσσιους δρόμους της βόρειας Πελοποννήσου υπήρξε καιρία, επηρεάζοντας τη λειτουργία και την κλίμακα παραγωγής τους, με τα προϊόντά τους να καλύπτουν ενδεχομένως όχι μόνο τις ανάγκες της γύρω περιοχής, αλλά να ταξιδεύουν σε ολόκληρη την Πελοπόννησο και τον ευρύτερο ελλαδικό χώρο.

Βιβλιογραφία

- Δεσποίνη, Α. 1984. «Κεραμικοί κλίβανοι Σίνδου», *ΑΕ* 121 (1982), 61-84.
- Δούλγερη-Ιντσεσίλογλου, Α. 1992. «Εργαστήρια κεραμικής ελληνιστικής εποχής στην αρχαία πόλη των Φερών», στο *Πρακτικά του διεθνούς συνεδρίου για την αρχαία Θεσσαλία, στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη, Βόλος, 1987*. Αθήνα: ΤΑΠΑ, 437-447.
- Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, Θ. 1988. «Δημόσια έργα και ανασκαφές στην Αθήνα τα τελευταία πέντε χρόνια», *Ηόρος* 6, 87-108.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ και Μ. Βατάλη. 1999. «Πολύμυλος Κοζάνης 1999», *ΑΕΜΘ* 13, 369-398.
- Κασίμη, Π. 2020. «Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας. Το έργο των ετών 2015-2017», *ΑΕΠΕΑ* 2, 3-13.
- Λαφτσιδης, Α. 2008. «Ο κεραμικός κλίβανος Πενταβρύσου Καστοριάς», *Εγνατία* 12, 145-177.
- Μισαηλίδου-Δεσποτιδου, Β. 1998. «Ο κεραμικός κλίβανος της Νέας Φιλαδέλφειας», στο Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη (επιμ.), *Μνείας Χάρην Τόμος στη μνήμη Μαίρης Σιγανίδου*. Θεσσαλονίκη: ΥΠΠΟ, ΤΑΠ, ΙΖ' ΕΠΚΑ, 161-175.

⁶⁵ Βλ. ενδεικτικά Whitbread 2003, 1-14.

⁶⁶ Βλ. ενδεικτικά Stissi 2002. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η δημιουργία από το Πανεπιστήμιο της Αριζόνα στο πλαίσιο του προγράμματος Web Atlas of Ceramic Kilns in Ancient Greece, υπό τη διεύθυνση της Ε. Χασακή μιας βάσης δεδομένων των κεραμικών κλιβάνων που έχουν εντοπισθεί στον ελλαδικό χώρο (<https://atlasgreekkilns.arizona.edu>, ανακτήθηκε 12-2-2025).

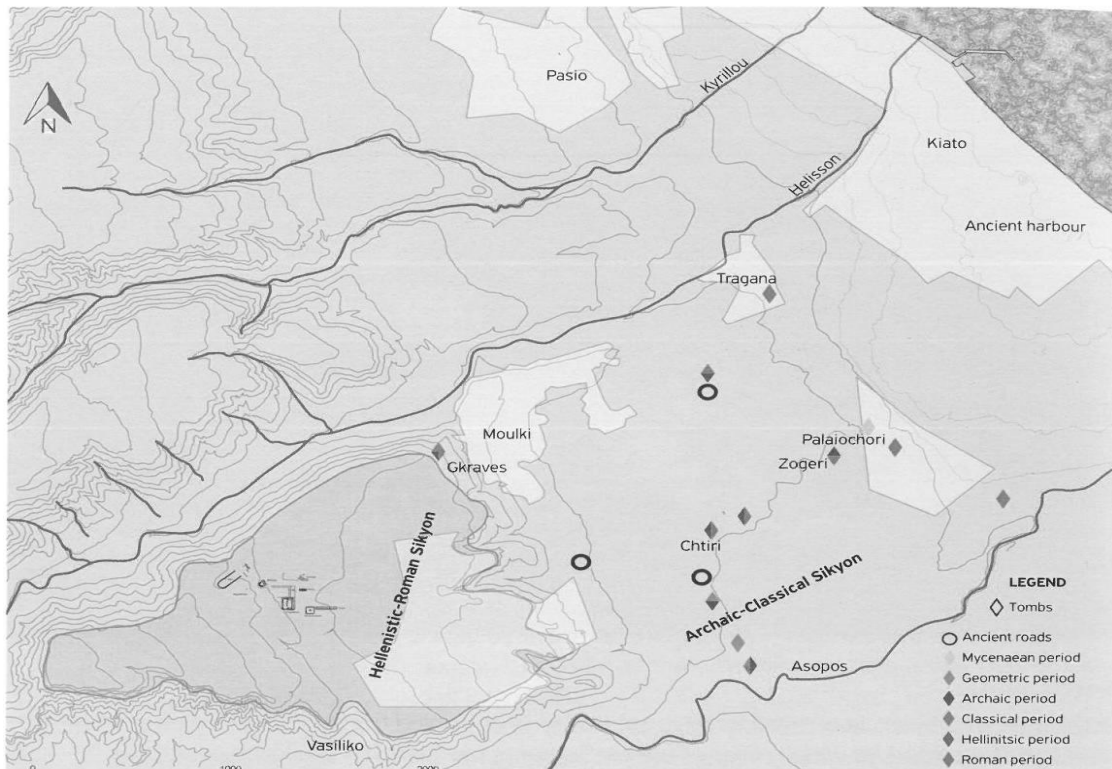
- Μπαλλά, Φ. 2003. *Η Κορινθία από την πτώση των Μυκηναϊκών Βασιλείων ως το τέλος της διακυβέρνησης των Κυψελιδών*, Αδημ. Διδακτ. διατρ, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Παπαζάχος, Β. και Κ. Παπαζάχου. 2003. *Οι σεισμοί της Ελλάδας* (γ' έκδοση). Θεσσαλονίκη: Ζήτη.
- Παπαθανασίου, Β. 2013. «Μυκηναϊκό και Κλασικό Νεκροταφείο στην Αρχαία Σικυώνα», στο Κ. Kissas και W.-D. Niemeier (επιμ.), *Η Κορινθία και η Βορειοανατολική Πελοπόννησος: Τοπογραφία και Ιστορία από τους Προϊστορικούς Χρόνους έως το τέλος της Αρχαιότητας, Λουτράκι 26-29 Μαρτίου 2009*. München: Hirmer Verlag.
- Παπαχατζής, Ν.Δ. (μετάφρ. και σχόλ.). 2002. *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις Κορινθιακά-Λακωνικά*, Βιβλίο 2-3. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Παρλαμά, Α. και Ν. Σταμπολίδης. 2000. *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μετρό στην Αθήνα*. Αθήνα: ΥΠΠΟ, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Ράπτης, Κ. 2001. *Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά εργαστήρια της Ελλάδας. Θέματα παραγωγικής τεχνολογίας*, Αδημ. Μεταπτ. εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Ράπτης, Κ. 2011. «Αρχαιολογικά τεκμήρια κεραμικών εργαστηρίων στον ελλαδικό χώρο, 4ος-15ος αι. μ.Χ.», *Δελτίον ΧΑΕ* 32, 173-96.
- Τιβέριος, Μ. 1996. *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Αγγεία*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Amyx, D.A. 1988. *Corinthian Vase-Painting of the Archaic Period I-III*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Anderson, J.G.T. και J.K. Anderson. 1975. "A lost city discovered?", *CSCA* 8, 1-6.
- Benson, J.L. 1989. *Earlier Corinthian Workshops. A Study of Corinthian Geometric and Protocorinthian* (Allard Pierson Series, Scripta Minora 1). Amsterdam: Allard Pierson Museum.
- Hasaki, E. 2002. *Ceramic Kilns In Ancient Greece. Pyrotechnology And Organization Of Ceramic Workshops*. PhD diss., University of Cincinnati.
- Hasaki, E. και Κ.Τ. Raptis. 2016. "Roman and Byzantine ceramic kilns in Greece (1st-15th c. CE)", στο N. Cucuzza, B.M. Giannattasio και S. Pallechi (επιμ.), *Archeologia delle produzioni ceramiche nel mondo antico. Spazi, prodotti, strumenti e tecniche*. Genova: Aracne, 209-229.
- Johansen, K.F. 1923. *Les vases sicyoniens: étude archéologique*. Paris-Copenhagen: Champion, V. Pio.
- Leake, W. 1830. *Travels in the Morea*, III. London: John Murray.
- Lolos, G.J. 1998. *Studies in the Topography of Sikyonia*. Diss., University of Berkeley.
- Lolos, Y. 2011. *Land of Sicyon. Archaeology and History of a Greek city-state* (Hesperia supplementum 39). Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Merker, G.S. και C.K. Williams 2006. *The Greek Tiles Works at Corinth: the Site and the Finds* (Hesperia supplement 35). Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Monaco, M.C. 2000. *Ergasteria: impianti artigianali ceramici ad Atene ed in Attica dal Protogeometrico all'esoglie dell'Ellenismo*. Roma: L'Erma di Bretschneider.

- Neeft, C.W. 1991. *Corrigenda to D.A. Amyx, Corinthian Vases of the Archaic period* (Allard Pierson Series, Scripta Minora 3). Amsterdam: Allard Pierson Museum.
- Papathanasiou, V. 2013. "Sikyon", στο Κ. Kissas (επιμ.), *Ancient Korinthia, From prehistoric times to the end of antiquity*. Athens: Foinikas.
- Payne, H.G.G. 1931. *Necrocorinthia*. Oxford: Clarendon Press.
- Payne, H.G.G. 1933. *Protokorinthische Vasenmalerei*. Berlin: Heinrich Keller.
- Peacock, D.P.S. 1982. *Pottery in the Roman World. An Ethnoarchaeological Approach*. London and New York: Longman.
- Sanders, G.D.R. 1999. "A Late Roman bath at Corinth Excavations in the Panayia Field, 1995-1966", *Hesperia* 68.4, 441-480.
- Scheibler, I. 2010. *Ελληνική κεραμική. Παραγωγή, εμπόριο και χρήση των αρχαίων ελληνικών αγγείων* (μτφρ. Ε. Μανακίδου). Αθήνα: Καρδαμίτσα, 122-149.
- Slane K.W. και G.D.R. Sanders. 2005. "Corinth Late Roman Horizons", *Hesperia* 74.2, 243-297.
- Stissi, V.V. 2002. *Pottery to the people. The production, distribution and consumption of decorated pottery in the Greek world in the Archaic period (650-480 BC)*. Αδημ. Διδασκ. Διατρ., Πανεπιστήμιο Άμστερνταμ.
- Tzavella, E., C. Trainor και M. Maher. 2014. "Late Roman pottery from the Sikyon Survey Project: Local production, imports, and urban evolution (4th-7th c. AD, Greece)", στο N. Poulou-Papadimitriou, E. Nodarou και V. Kilikoglou (επιμ.), *LRCW4. Late Roman Coarse Ware, Cooking Ware and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry. The Mediterranean: a Market without Frontiers*, BAR International Series 2616, v. I. Oxford: Archaeopress, 90-102.
- Whitbread, I. 2003. "Clays of Corinth: The Study of a Basic Resource for Ceramic Production", στο C.K. Williams και N. Bookidis (επιμ.), *Corinth, The Centenary: 1896-1996 (Corinth XX)*. Princeton, N.J.: The American School of Classical Studies at Athens, 1-14.

Γεώργιος Κ. Καλλής
Συμβασιούχος Αρχαιολόγος
ΕφΑ Δωδεκανήσου

Χάρτης 1. Νομός Κορινθίας
(πηγή: http://bluedreamsfishing.blogspot.com/2012/01/blog-post_28.html,
ανακτήθηκε 12-2-2025).

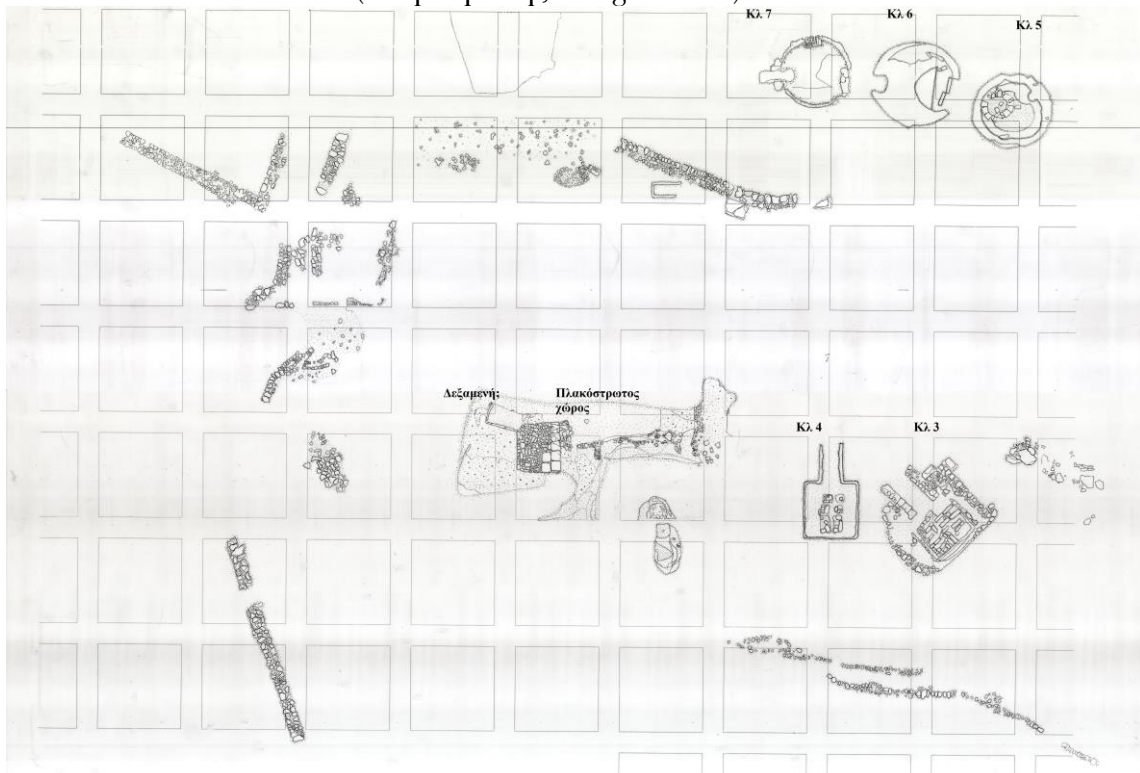

Χάρτης 2. Αρχαιολογικός χάρτης της ευρύτερης περιοχής της αρχαίας Σικυώνας
(Papathanasiou 2013, 116).

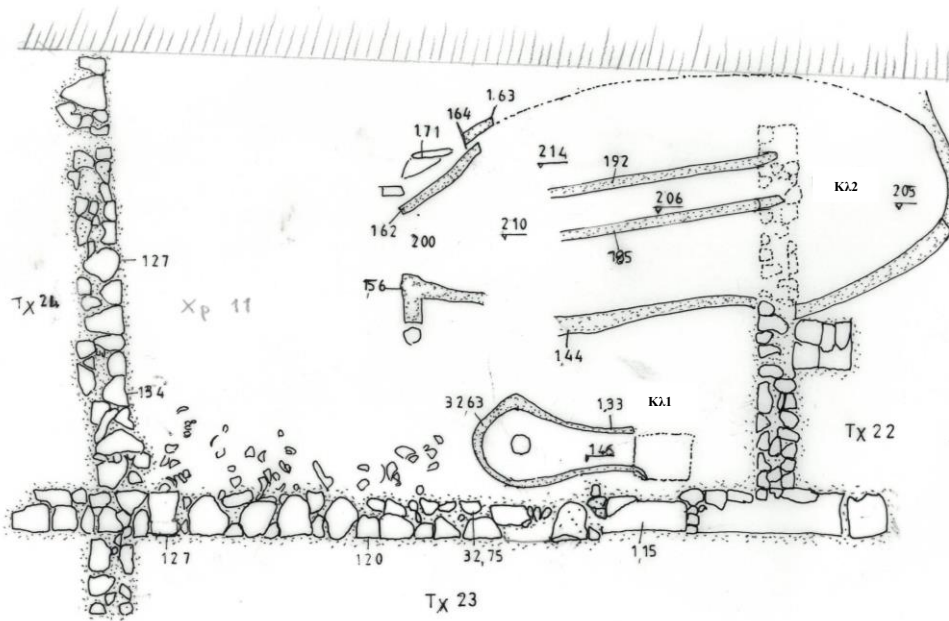

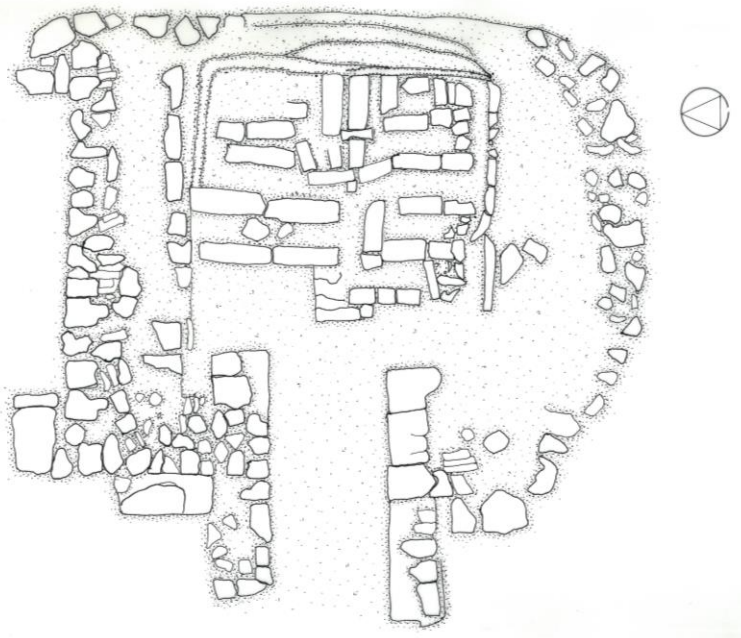
Χάρτης 3. Περιοχή της ανασκαφής στο Καμάρι
(υπόβαθρο της Google Earth).

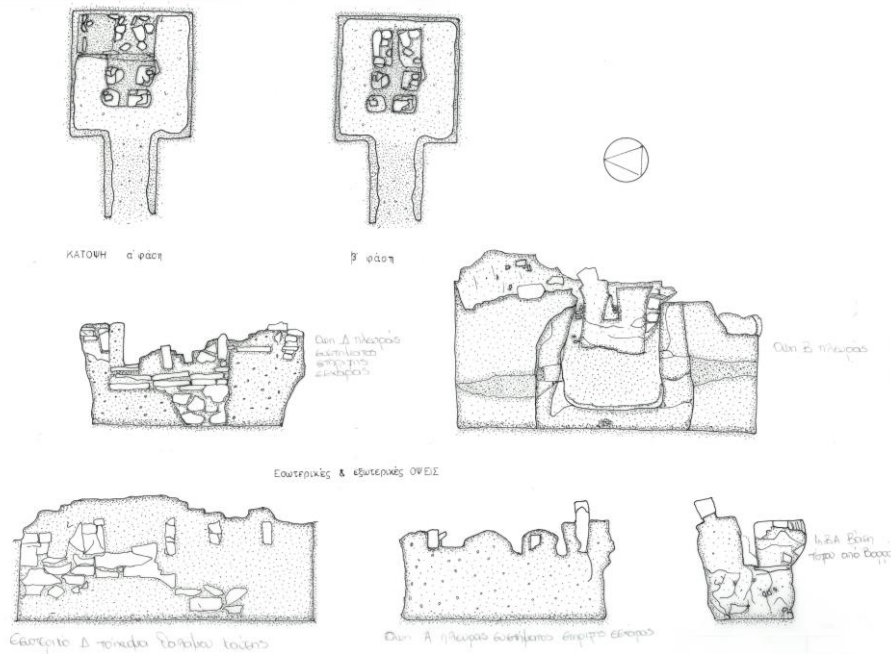
Σχέδιο 1. Καμάρι, θέση «Θωμοράχη».
Σχεδιαστική αποτύπωση (κάτοψη) της ανασκαφής
(© ΕφΑ Κορινθίας. Σχέδ. Π. Πετροπούλου).

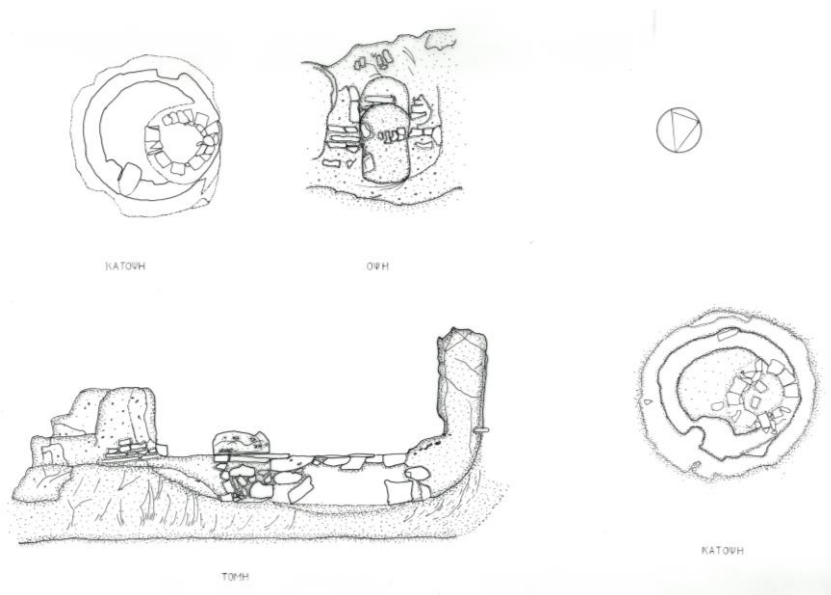
Σχέδιο 2. Αρχαία Σικυώνα, θέση «Πλάτανος».
Σχεδιαστική αποτύπωση (κάτοψη) της ανασκαφής
(© ΕφΑ Κορινθίας. Σχέδ. Π. Πετροπούλου).

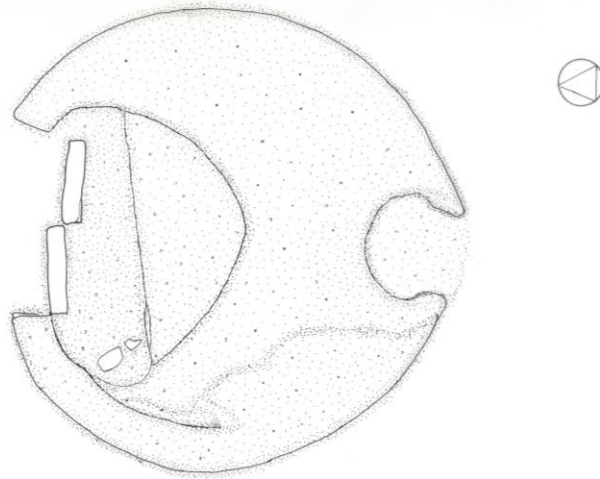
Σχέδιο 3. Καμάρι, θέση «Θωμοράχη». Σχεδιαστική αποτύπωση του Κλ3
(© ΕφΑ Κορινθίας. Σχέδ. Π. Πετροπούλου).

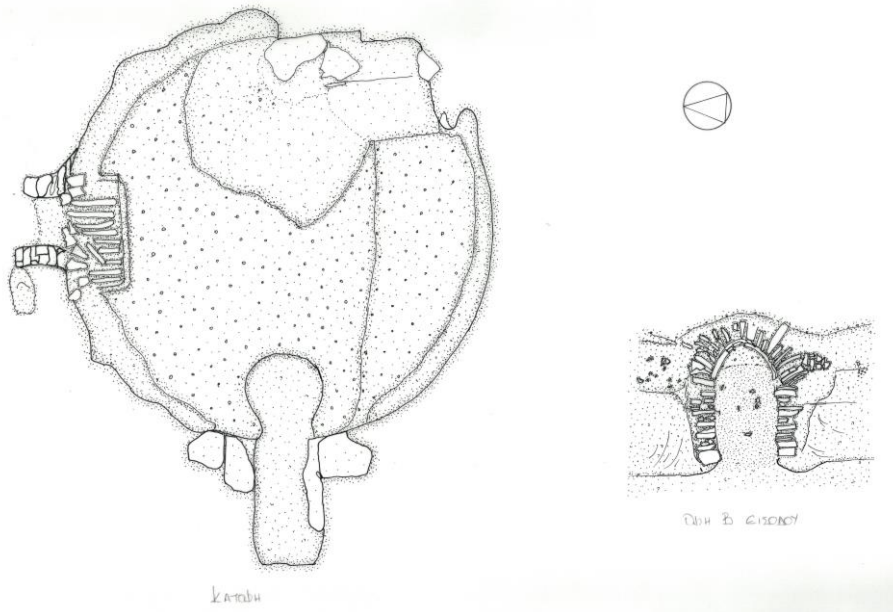
Σχέδιο 4. Καμάρι, θέση «Θωμοράχη». Σχεδιαστική αποτύπωση του Κλ4 (από αριστερά προς τα δεξιά: α) Κάτοψη-α΄ φάση, Κάτοψη-β΄ φάση, β) όψη δυτικής πλευράς συστήματος στήριξης εσχάρας, γ) όψη βόρειας πλευράς, δ) εσωτερικό δυτικό τοίχωμα θαλάμου καύσης, ε) Όψη ανατολικής πλευράς συστήματος στήριξης της εσχάρας, στ) 1η βορειοανατολική βάση τόξου από βορρά (© ΕφΑ Κορινθίας. Σχέδ. Π. Πετροπούλου).

Σχέδιο 5. Καμάρι, θέση «Θωμοράχη». Σχεδιαστική αποτύπωση (κάτοψη-όψη-τομή) του Κλ5 (© ΕφΑ Κορινθίας. Σχέδ. Π. Πετροπούλου).

Σχέδιο 6. Καμάρι, θέση «Θωμοράχη». Σχεδιαστική αποτύπωση (κάτοψη) του ΚΛ6 (© ΕφΑ Κορινθίας. Σχέδ. Π. Πετροπούλου).

Σχέδιο 7. Καμάρι, θέση «Θωμοράχη». Σχεδιαστική αποτύπωση (κάτοψη-όψη της βόρειας εισόδου) του ΚΛ7 (© ΕφΑ Κορινθίας. Σχέδ. Π. Πετροπούλου).

Εικόνα 1. Αρχαία Σικυώνα, Κλ2, θραύσμα πιακίου
(© ΕφΑ Κορινθίας. Λήψη Γ. Γιαννακόπουλος).

Εικόνα 2. Αρχαία Σικυώνα, Κλ2, θραύσμα σκύφου
(© ΕφΑ Κορινθίας. Λήψη Γ. Γιαννακόπουλος).

Εικόνα 3. Καμάρι, Κλ5, σφήνες
(© ΕφΑ Κορινθίας. Προσωπικό αρχείο).

Εικόνα 4. Καμάρι, Κλ5, θραύσμα λεκανίδας
(© ΕφΑ Κορινθίας. Λήψη Γ. Γιαννακόπουλος).

Εικόνα 5. Καμάρι, Κλ5, τμήμα χειλούς, λαίμου και λαβής αμφορέα
(© ΕφΑ Κορινθίας. Λήψη Γ. Γιαννακόπουλος).

Εικόνα 6. Καμάρι, Κλ6, θραύσματα χύτρας
(© ΕφΑ Κορινθίας. Λήψη Γ. Γιαννακόπουλος).

Εικόνα 7. Αρχαία Σικυώνα, ΚΛ1. Άποψη από Α
(προσωπικό αρχείο).

Εικόνα 8. Αρχαία Σικυώνα, ΚΛ2. Άποψη από ΝΑ
(προσωπικό αρχείο).

Εικόνα 9. Καμάρι, Κλ3. Άποψη από Β
(προσωπικό αρχείο).

Εικόνα 10. Καμάρι, Κλ3. Απόσπαση του Κλ3 από τον χώρο ανασκαφής
(προσωπικό αρχείο).

Εικόνα 11. Καμάρι, Κ4. Άποψη από Ν
(προσωπικό αρχείο).

Εικόνα 12. Καμάρι, Κ5. Άποψη από ΒΔ
(προσωπικό αρχείο).

Εικόνα 13. Καμάρι, ΚΛ6. Άποψη από Δ
(προσωπικό αρχείο).

Εικόνα 14. Καμάρι, ΚΛ7. Άποψη από ΒΑ
(προσωπικό αρχείο).

Εικόνα 15. Καμάρι, ο πλακόστρωτος χώρος και η κατασκευή, άποψη από Α (προσωπικό αρχείο).